

**ESKIÇAĞDA ÖZBEKİSTAN'DAN MEZOPOTAMYA VE
ANADOLU'YA YAPILAN MADEN TİCARETİ (LAL TAŞI, LAPİS
LAZULİ TAŞI VE KALAY)**

Surayyokhon MATIN

Ocak 2025

DENİZLİ

**ESKİÇAĞDA ÖZBEKİSTAN'DAN MEZOPOTAMYA VE
ANADOLU'YA YAPILAN MADEN TİCARETİ (LAL TAŞI, LAPİS
LAZULİ TAŞI VE KALAY)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Programı**

Surayyokhon MATIN

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

**Ocak 2025
DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Surayyokhon MATIN

Önsöz

Bu çalışma, Eski Yakın Doğu'da gerçekleştirilen Lal Taşı, Lapis Lazuli ve Kalay ticaretinin, Orta Asya ile Mezopotamya arasında ticaret yollarının var olduğunu göstermesi üzerine odaklanmaktadır. Bu yollar, Eskiçağ insanların birbirinden kilometrelerce uzaklarda yaşayan topluluklarla tanışmalarını sağlamış olmalıdır. Fakat Orta Asya'da Mezopotamya'da olduğu kadar eskiçağ sürecindeki toplumları aydınlatıcı yazılı belge bulunmamış olsa da, Mezopotamya'daki çivi yazılı belgelerden yola çıkarak bu bölgeler arasındaki ticaretin işleyişi ve ticari emtialar hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmaktadır.

Lapis Lazuli taşı ve Lal Taşı, Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi günümüzde de değerini koruyan önemli ticaret malzemeleri olup, Özbekistan'dan dünyanın dört bir yanına, başta Mısır, Çin ve Amerika olmak üzere ihraç edilmektedirler. Eskiçağ kadınlarının görkemli takılarında yer bulan bu taş, günümüz kadınlarının da beğeniyle kullandığı mücevherlerde önemli yer almaktadır. Kalay ise, Eskiçağ'da olduğu gibi günümüzde de geniş bir kullanım alanına sahiptir. Sanayide lehimleme, çelik levha kaplama, kimya ve elektronik sektörleri gibi birçok alanda kullanılan Kalay, ticaret tarihindeki önemini altı bin yıldır korumaya devam etmektedir. Bu çalışma, bu üç değerli ürünün tarihsel ve ticari önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.

Araştırma sürecimde yararlanılan önemli kaynaklar, arkeolojik bulgular ve Eski Mezopotamya ile Anadolu toplumlarına ait çivi yazılı tabletlerin transkripsiyon ve çevirilerinden oluşmaktadır. Ayrıca Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Hollanda Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Kütüphanesi, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphaneleri, Pamukkale Üniversitesi Kütüphanesi ve Özbekistan Milli Kütüphanesi, araştırmamın literatür tarama aşamasında büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkı sağlayan, başta danışman hocam Prof. Dr. Yusuf Kılıç olmak üzere, bana desteğini esirgemeyen eşim Shahzada Matin'e ve aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ESKİÇAĞDA ÖZBEKİSTAN'DAN MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'YA YAPILAN MADEN TİCARETİ (LAL TAŞI, LAPİS LAZULİ TAŞI VE KALAY)

MATIN, Surayyokhon

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Eskiçağ Tarihi Programı

Tez danışmanı: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Tarih ve sayfa

Bu çalışma, Eskiçağ Tarihi sürecinde Orta Asya'dan Mezopotamya ve Anadolu'ya yapılan maden ticaretini, özellikle Lal Taşı, Lapis Lazuli Taşı ve Kalay madenlerini ele almaktadır. MÖ 3 bin yılda başlayan bu ticaret, Orta Asya'daki Özbekistan, Kazakistan, Afganistan ve Tacikistan gibi ülkelerde bulunan zengin maden yatakları ile Mezopotamya ve Anadolu arasındaki uzun mesafeli ticaret ilişkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bu ticaretin başlangıcında, Orta Asya'da çıkarılan değerli taşlar, özellikle Lal Taşı ve Lapis Lazuli Taşı, Mezopotamya'daki saraylar ve tapınaklar için lüks ve prestij sembolü olarak büyük talep görmüştür. Özellikle Lapis Lazuli, Eskiçağ toplumlarında hem dekoratif hem de dini objelerde kullanılmış, bu da taşın önemini artırmıştır.

Ticaret sadece taşlarla sınırlı kalmamış, Kalay gibi endüstriyel madenlerin de dâhil olduğu geniş çaplı bir ticaret ağı oluşmuştur. Kalay, tunç yapımında kritik bir maden olup, özellikle Eski Asur Devleti'nin Anadolu ile yaptığı ticarete merkezi bir rol oynamıştır. Arkeolojik buluntular ve çivi yazılı belgeler, Asurluların bu ticarete aracılık ettiğini ve kendi topraklarında Kalay yatakları bulunmaması nedeniyle bu madenin Orta Asya'dan, İran üzerinden ithal edildiğini ortaya koymaktadır. Bu ticaret ağı, Orta Asya'nın Kalay gibi stratejik madenlerinin Mezopotamya ve Anadolu'ya taşınmasını sağlamış ve bu sayede bölgesel ticaret yollarının oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

Söz konusu incelemede, Orta Asya'dan Mezopotamya ve Anadolu'ya uzanan bu ticaretin, ekonomik etkilerinin yanı sıra, kültürel alışverişe de zemin hazırladığı tartışılmaktadır. Değerli taşların ve Kalayın Mezopotamya'daki üretim, sanat ve dini ritüeller üzerindeki etkileri de göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca Kalay ticaretinin başlamasından önceki dönemde Lal Taşı ve Lapis Lazuli ticaretinin varlığı da çivi yazılı belgeler ve

arkeolojik buluntularla desteklenmektedir. Bu bağlamda çalışma, Orta Asya'nın tarih boyunca önemli bir maden kaynağı olduğunu ve bu zenginliklerin Mezopotamya ve Anadolu'da büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kalay, Lal Taşı, Lapis Lazuli, Orta Asya, Mezopotamya, Asur Ticareti, Anadolu.

ABSTRACT

"Metal Trade from Uzbekistan to Mesopotamia and Anatolia in Antiquity (Ruby, Lapis Lazuli, and Tin)"

MATIN, Surayyokhon

Master Thesis

Department of History

Ancient History Program

Thesis Administer: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

This study examines the metal trade from Central Asia to Mesopotamia and Anatolia during the Ancient History period, focusing particularly on garnet, lapis lazuli, and tin. Beginning in the 3rd millennium BCE, this trade established long-distance commercial relationships between the mineral-rich regions of Central Asia, including present-day Uzbekistan, Kazakhstan, Afghanistan, and Tajikistan, and the civilizations of Mesopotamia and Anatolia. At the outset of this trade, precious stones such as garnet and lapis lazuli, mined in Central Asia, were in high demand by the palaces and temples of Mesopotamia, serving as symbols of luxury and prestige. Lapis lazuli, in particular, was highly valued in ancient societies, being used in both decorative and religious objects, which further enhanced its significance.

The trade was not limited to precious stones; it also encompassed industrial minerals like tin, forming an extensive trade network. Tin, a crucial element in the production of bronze, played a central role in the trade between the Old Assyrian State and Anatolia. Archaeological findings and written records reveal that the Assyrians acted as intermediaries in this trade, importing tin from Central Asia via Iran, as there were no tin deposits within their own territories. This trade network facilitated the transportation of strategic minerals like tin from Central Asia to Anatolia and Mesopotamia, thereby contributing significantly to the formation of regional trade routes.

This study discusses how this trade from Central Asia to Mesopotamia and Anatolia laid the groundwork for not only economic impacts but also cultural exchanges. The influence of precious stones and tin on Mesopotamian production, art, and religious rituals is also

considered. Additionally, evidence from ancient documents and archaeological findings supports the existence of a trade in garnet and lapis lazuli prior to the commencement of tin trade. In this context, the study aims to demonstrate that Central Asia has been an important source of minerals throughout history, and these resources had a significant impact on Mesopotamia and Anatolia.

Keywords: Tin, Garnet, Lapis Lazuli, Central Asia, Mesopotamia, Assyrian Trade, Anatolia.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
Giriş.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1.1 KALAYIN BULUNMASIYLA BAŞLAYAN TUNÇ ÇAĞI.....	4
1.1.1. Eskiçağda Kalay Madeninin Bulunduğu Yerler.....	5
1.1.2. Orta Asya'daki Kalay Yatakları.....	7
1.1.3. Günümüzde Özbekistan'da Bulunan Kalay Yatakları.....	8
1.1.4. Tacikistan'daki Kalay Yatakları.....	11
1.1.5. Doğu Kazakistan'daki Kalay Yatakları ve Tunç Çağı'ndaki Önemi.....	13
1.1.6. Altay ve Çevresindeki Maden Zenginliği ve Kültürel Etkileşimler.....	14
1.1.7. Altay Dağları ve Cevher Yataklarının Jeolojik Özellikleri.....	14
1.1.8. Kalay Ticaretini Yapan Kabileler ve Kalayın Kullanımı.....	20
1.2. Lal Taşının Kaynakları.....	20
1.2.1. Lal Ticaret Yolu.....	21
1.2.2. Eskiçağda Lal Taşının Önemi ve Tarihi.....	21
1.3. Lapis Lazuli Taşı.....	22
1.3.1. Lapis Lazuli Taşının Tarihi ve Kaynakları.....	23
1.3.2. Lapis Lazuli Taşının Faydaları.....	23
1.3.3. Mezopotamya ve Anadolu'da Lapis Lazuli Taşının Önemi.....	24
1.3.4. Günümüzde Lapis Lazuli Taşının Kaynakları.....	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2.1. ASUR TİCARET KOLONİLERİ DEVRİ.....	26
2.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Vergiler ve Ticari Düzenlemeler.....	27
2.1.2. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Hukuki Düzenlemeler.....	27
2.1.3. Ticaretin Sonu ve Kolonilerin Çöküşü.....	28
2.1.4. Anadolu Yöneticileri ve Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler.....	28
2.1.5. Saray ve Kralın Hakları.....	29
2.1.6. Asurlu Tüccarların Hakları.....	29
2.1.7. Yerli Beylerle Tüccarların İlişkileri.....	30
2.2. VERGİLER.....	31

2.2.1. Nishatum Vergisi	32
2.2.2. Saddu'atum Vergisi	34
2.2.3. Tâtum Vergisi	35
2.2.4. Qaqqadâtum Vergisi	35
2.2.5. İsratum Vergisi.....	36
2.2.6. Waşitum, Eribtum ve Metum Hamsat Vergileri	37
2.3. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Asurlu Tüccarlar	37
2.3.1. Asurlu Tüccarlar	39
2.3.2. Asurluların Anadolu'daki Teşkilat Yapısı	40
2.3.3. Kārum Teşkilatı	40
2.3.4. Wabartum Dairesi	42
2.3.5. Tüccar Dairesi	43
2.3.6. Ticari Kredi Ve Borç İlişkisi.....	44
2.4. Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki Ticari Ve Sosyal İlişkiler	45
2.4.1. Ticari İlişkiler.....	45
2.4.2. Ticari Faaliyetlerin Devamı Hususundaki Karşılıklı Şartlar Ve Sorumluluklar.....	48
2.4.3. Sosyal İlişkiler	49
2.4.4. Evlilik.....	49
2.4.5. Boşanma.....	50
2.5. Kalay Ticareti	52
2.5.1. Eski Anadolu Toplumı İçin Kalayın Önemi	55
2.5.2. Koloni Dönemi Kalayının Kaynağı	56
2.5.3. Ticareti Yapılan Kalay Miktarı	60
2.5.4. Kalayın Taşındığı Anadolu Şehirleri	61
2.5.5. Kalayın Biçimi, Türleri ve Kalitesi.....	62
2.5.6. Kalayın Fiyatı.....	62
Sonuç.....	64
KAYNAKLAR.....	67
EKLER	74
ÖZGEÇMİŞ	83

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AÜDTCF.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi
Çev.	Çeviren
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
DTCF.	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
S.	Sayı
s	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
Kt	Kültepe Tabletleri.

Giriş

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi (MÖ 1774-1179), Mezopotamya'daki Eski Asur Devleti'nin ekonomik ve politik gücünü artırma amacıyla yürüttüğü geniş çaplı ticaret faaliyetlerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönem, Asur Devleti'nin özellikle Anadolu'nun iç kesimlerine kadar uzanan ticaret yollarını güvence altına alarak, bölgedeki zengin kaynaklara erişim sağlamayı hedeflediği ve ticaretin düzenli bir şekilde yürütüldüğü bir süreçtir. Asur tüccarları, sadece Mezopotamya'nın iç pazarı için değil, aynı zamanda uzak bölgelerdeki değerli maden ve taşların ticaretini de gerçekleştirmiştir. Bu ticaret ağı içerisinde, başta Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli olmak üzere, birçok kıymetli madenin ve değerli taşın, Mezopotamya'ya taşındığı ve bu ticaretin dönemin ekonomik yapısında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.¹

Tarihsel verilere göre, Eski Asur Devleti, Anadolu'ya büyük miktarlarda Kalay ihraç etmiş ve karşılığında altın, gümüş, bakır gibi değerli metaller almıştır. Ancak Mezopotamya bölgesinde Kalay yataklarının bulunmadığı da bir gerçektir. Bu durum, Kalayın başka bölgelerden temin edildiğini göstermektedir. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar ve bilimsel çalışmalar, Orta Asya'daki Kalay yataklarının bu ticaretin kaynağı olduğunu işaret etmektedir. Özellikle, Özbekistan'ın Lapas, Shavqatli, Karmana ve Semizquduq gibi bölgelerindeki zengin Kalay yatakları, Asur ticaret yolları üzerinden Mezopotamya'ya ulaşan Kalayın kaynağını oluşturmuştur. Nitekim bu kaynaklardan temin edilen Kalay, Mezopotamya ve Anadolu'da metalurji faaliyetlerinde kritik bir rol oynamıştır. Kalay, bronz üretiminde ana bileşenlerden biri olduğundan, bu ticaretin ekonomik değeri son derece yüksektir.²

Bu ticaret ağının başlangıcı ise daha da gerilere gitmektedir. Kalay ticaretinden önce, Orta Asya ile Mezopotamya arasında İran üzerinden Lal Taşı ve Lapis Lazuli taşlarının ticareti yapılmış, bu taşlar Mezopotamya'da büyük değer kazanmıştır. Özellikle Lapis Lazuli, Mezopotamya, Antik Mısır ve diğer Eskiçağ medeniyetlerinde sadece estetik açıdan değil, aynı zamanda şifalı ve ruhani özellikleri ile de bilinen bir taş olarak ön plana çıkmıştır. Antik

¹ Cahit Günbattı, "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Âit Bir Tablet", Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri, C.3 S.1, 1997, s 1-3.

² Sh. B. Shaydullayev, Bronzaning Kashf Etilishi, Boysun Bahori xalqaro folklor festivali doirasidagi, Surxon Vohasining Insoniyat Sivilizatsiyasidagi o'rni: Moddiy Va Nomoddiy Madaniyat Asoslari Mavzusida Xalqaro Ilmiy-Amaliy Anjuman Materiallari, 2024-Yil 1-May, s 33-34.

dönemde Lapis Lazuli, baş ağrısının hafifletilmesi, stresin giderilmesi, bağışıklık sisteminin güçlendirilmesi ve tiroid bezinin düzenlenmesi gibi çeşitli fiziksel faydalar sağladığına inanılmıştır. Aynı zamanda, zihinsel berraklık ve içsel huzur kazandırdığı, ruhsal gelişime katkı sunduğu düşünülmüştür. Bu nedenle, Lapis Lazuli, Mezopotamya'da dini ritüellerde ve takılarda sıkça kullanılmıştır. Bu taşın ruhani etkileri, birçok eski medeniyette önemli bir yer tutmuş ve ticaretin sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve manevi etkilerinin de temel taşlarından biri olmuştur.

Bunun yanı sıra, ticaretin gelişiminde develerin evcilleştirilmesi ve kullanımı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Orta Asya'dan Yakındoğu ve Anadolu'ya kadar uzanan uzun mesafeli ticaret yollarında, develer, Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli gibi değerli malların taşınmasında kritik bir rol oynamıştır. Deve kervanları, geniş coğrafyalarda ticaretin bel kemiğini oluşturmuş, zorlu çöl yollarında güvenli ve etkili bir taşımacılık sağlamıştır. Mezopotamya çivi yazılı metinleri ve arkeolojik buluntular, bu dönemde deve kervanlarının yaygın olarak kullanıldığını ve Orta Asya ile Yakındoğu arasındaki ticaretin başlıca taşıyıcıları olduklarını göstermektedir. Böylece develer, sadece ekonomik faaliyetlerde değil, aynı zamanda kültürel etkileşimlerde de önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli taşlarının ticaretinde develerin kullanılması, bu değerli malların geniş bir coğrafyada dağıtılmasını sağlamış ve ticaret yollarının işlerliğini artırmıştır. Develerin bu ticaretteki merkezi rolü, tarihsel belgeler ve arkeolojik buluntularla desteklenmektedir.³

Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, Eski Asur Devleti'nin ticaret faaliyetlerini, Orta Asya'dan Mezopotamya ve Anadolu'ya uzanan ticaret yolları üzerinden ele almaktır. Özellikle Orta Asya'da bulunan Kalay yataklarının, Eski Asur ticaret ağı üzerindeki etkilerini inceleyerek, bu yolların Eskiçağ'da uluslararası ticaretteki rolünü ortaya koymak hedeflenmiştir. Mevcut literatürde, Mezopotamya ve Anadolu'daki kalay buluntuları üzerine yapılmış bilimsel çalışmalar bulunsa da, bu buluntuların Orta Asya'daki Kalay yataklarıyla karşılaştırılması ve ticaretin hangi yollar üzerinden yapıldığı tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Orta Asya'dan Mezopotamya ve Anadolu'ya kadar uzanan ticaret yollarının kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi ve Kalay ticaretinin bu süreçteki stratejik öneminin anlaşılmasıdır.

³ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri." Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 31. S. 1-2, 1987, s 422.

Sonuç olarak, Orta Asya'dan Mezopotamya ve Anadolu'ya uzanan ticaret yollarının önemi, yalnızca ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesinde değil, kültürel ve teknolojik etkileşimlerin gelişiminde de kritik bir rol oynamıştır. Buhara ve Semerkant gibi şehirler, bu ticaret yolları üzerinde stratejik konumları sayesinde Eskiçağ'da ticaret merkezleri olarak yükselmiştir. Bu nedenle, Kalay, Lapis Lazuli ve Lal Taşının ticaret yollarındaki yeri ve bu yolların Mezopotamya ve Anadolu ekonomilerindeki rolü, tarihsel analizlerle daha derinlemesine incelenmelidir. Ticaretin gelişimi, sadece maddi kazanç sağlamamış, aynı zamanda bölgesel medeniyetler arasında bilgi ve kültür alışverişini de hızlandırmıştır

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 KALAYIN BULUNMASIYLA BAŞLAYAN TUNÇ ÇAĞI

Anadolu, madencilik açısından çok zengin bir bölgedir ve bu da bölgenin metalurji tarihinde önemli bir yer tutmasını sağlamıştır. Özellikle MÖ 2. binyılda demirin Anadolu'da üretilip kullanılmaya başlanması, bu önemi daha da artırmıştır.⁴ Bu dönemde demir, diğer metalleri ve alaşımlarını geride bırakmıştır. Ancak, değerli metallerin önemi azalmamış; MÖ 1. binyılda paranın bulunmasıyla bu metallerin değeri sikke olarak somutlaşmıştır.⁵

MÖ 3. binde Kalay dışında bakır, kurşun, altın ve gümüş gibi önemli metaller zaten biliniyordu. Bu dönemde artık yeni metaller keşfetmek yerine, mevcut metallerin eksik yönlerini geliştirerek en iyi hale getirmek amaçlandı. Bakır, bazı durumlarda kullanılamayacak kadar yumuşak ve döküm için uygun değildi. Ancak, bakırın farklı kaynaklardan ve katkı maddelerinden etkilenebileceği anlaşıldığında, alaşım yapma denemelerine başlandı. Bu şekilde, bakır alaşımlarında büyük ilerlemeler kaydedildi. Bakıra Kalay eklendiğinde, metalin sertleştiği ve dökümünün kolaylaştığı keşfedildi. %90 bakır ve %10 Kalay oranında yapılan bu alaşıma bronz (tunç) denildi.⁶ Tunç metalürjisi ve üretimi, teknik ve sosyal alanlarda büyük değişikliklere yol açtı, bu yüzden arkeolojide bu dönem "Tunç Çağı" olarak adlandırıldı.

MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren, özellikle Mezopotamya ve Anadolu'da alet, silah ve takılar tunçtan yapılmaya başlanmıştır. Bu alaşımdan ayrıca anıtsal hükümdar ve tanrı heykelleri de dökülebiliyordu. İlk analizler yaklaşık 130 yıl önce yapılmış, 1920'lerden itibaren spektral analiz yöntemleri kullanılmaya başlanmış ve böylece bakır ve Kalayın kökeni daha fazla önem kazanmıştır. MÖ 3. binyılın ortalarında bakır, Anadolu, Kafkasya,

⁴ Oktay Başak, "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatının Gelişimi Ve Kullanımı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2008, s 22.

⁵ J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", "Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

⁶ Yusuf Kılıç, "Anadolu'nun İlk Kentleri." I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi: Bildiriler, 2015, s 125.

İran ve Arabistan gibi bölgelerdeki madenlerden elde ediliyordu.⁷ Son 20 yılda yapılan analizler ve arkeolojik bulgular, günümüz Umman Sultanlığı'nın, Sümer çivi yazılarında bahsedilen "Magan" adlı bakır ülkesi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak diğer dört bölgedeki analizler henüz tamamlanmamış ve bu bölgelerde bulunan bakırın Mezopotamya buluntularıyla uyumlu olup olmadığı onaylanmamıştır. Bu bölgelerde büyük miktarda bakır cevheri işlenmiş olması, bu ülkelerin bakır ihracatı yaptığına işaret edebilir.

Kalay madeni, bulunduğu ve kullanılmaya başlandığı dönemde Orta Asya'daki Baqtriya⁸ ve Margiyona⁹ devletlerinin kontrolü altındaydı. Bu devletlere bağlı olmayan, ancak onlarla iş birliği yapan göçebe kabileler de bulunuyordu. Araştırmacı tarihçiler bu göçebe grupları 'Andron halkı'¹⁰ olarak adlandırmıştır. Andron halkının Orta Asya'dan İran'a Kalaydan yapılmış eşyalar götürerek ticaret yaptığı düşünülmektedir. Kalayın bakır ile karıştırılarak tunç elde edilmesi, birçok şehrin ticaret merkezi haline gelmesine yol açmış ve insanların yaşamını kolaylaştırmıştır. Kalay karışımı ile üretilen mutfak eşyaları ve kadın takıları, hem şehir içinde hem de şehirlerarasında ticaretin önemli unsurları haline gelmiştir. Büyük Kalay yataklarının Özbekistan'ın güneyinde bulunduğu, ancak bu yatakların Afganistan'daki uzantılarının mevcut savaşlar nedeniyle henüz araştırılmadığı bilinmektedir.

1.1.1. Eskiçağda Kalay Madeninin Bulunduğu Yerler

Kalayın kökeni, özellikle Ön Asya'daki olası yatakları, yaklaşık 120 yıldır tartışılmaktadır. 1960'larda Akdeniz'de bulunan Tunç Çağı batıklarında Kalay külçelerinin keşfiyle bu konu yeniden gündeme gelmiştir. Hayfa¹¹ açıklarında, üzerinde yazı ve betimler bulunan dörtgen biçimli Kalay külçeleri denizden çıkarılmıştır. Bu durum, Güneybatı Anadolu kıyılarındaki Uluburun'da bulunan Geç Tunç Çağı batığının keşfiyle daha da önem kazanmıştır. Bu batıkta, 350 bakır külçe (yaklaşık 10 ton) ve 40 Kalay külçe (yaklaşık 1 ton) taşınmaktaydı. Peki bu Kalay nereden geliyordu? MÖ 3. binyılda Mezopotamya'da kullanılan Kalayın kaynağı neydi? MÖ 2. binyıla ait Kalay buluntuları, geminin yükünün kökenini belirlemekte henüz yetersizdir; ancak bu dönemde Kalayın bolca bulunduğu ve büyük miktarlarda ticaretinin yapıldığı bilinmektedir.

⁷J. Cierny, a.g.e, s 424.

⁸ MÖ 7.yüzyılda Orta Asya'da yaşayan madeni halk.

⁹ Baqtriya'nın en büyük eyaleti.

¹⁰ Serik Seydumanov-Gulnar Omarova, "Arius Zerdüş'tün Erdemli Yaşam Değerleri." Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.10, S.4, s 1109.

¹¹ Günümüzde İsrail'in ikinci büyük limanı.

Jeoloji bilimi ve maden yatakları bilgisi, Kalayın kökeni konusunda aydınlatıcı olabilir. Ancak, Türkiye, Filistin, Mısır, Arabistan ve İran gibi Eski Ön Asya ülkelerinde Kalay yatakları ya çok azdır ya da hiç bulunmamaktadır. Bu bölgelerde Kalay oluşumuna uygun maden yatakları neredeyse hiç bilinmemektedir. Güneydoğu Anadolu'daki Toros Dağları'nda bulunan olası bir Kalay madeninin, tüm Yakın Doğu'nun ihtiyacını karşılamış olabileceği düşünülmemektedir. Bu da Mezopotamya'daki çok sayıda tunç buluntusunun kaynağının neresi olduğu sorusunu gündeme getirmektedir.¹²

1970'lerde Afganistan'da yapılan jeolojik çalışmalar sırasında bazı Kalay yatakları tespit edilmiştir. Bu durum, Kalayın Afganistan'dan İran'a, oradan da Batı'ya taşınmış olabileceği fikrini arkeoloji dünyasında desteklemiştir. Ancak, Afganistan'daki sürekli savaş ve iç çatışmalar nedeniyle bilimsel araştırmalar devam edememiştir. Ayrıca Strabon'un Drangiana'da (bugünkü İran-Afganistan sınırı) Kalay dışında önemli bir şey bulunmadığına dair bir notu da vardır.¹³

Jeoloji bilimi, Kalayın kökeni sorusuna yanıt bulmakta yetersiz kalmış, bu durum Önasya bölgesindeki Kalay kaynaklarının değerlendirilmesini de tatmin edici bir sonuca ulaştıramamıştır. MÖ 3. binyılda, Hindistan'dan Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'ya Kalay getirildiği bilinmektedir; ancak Hindistan'da kayda değer bir Kalay kaynağı bulunmamaktadır. MÖ 2. binyılın başlarında ise, büyük miktarlarda Kalayın eşek kervanlarıyla Mezopotamya'dan Suriye ve Anadolu'ya taşındığı kaydedilmiştir. Bu dönemde Asurluların Kalayı nereden temin ettikleri ve MÖ 3. binyılda bölgeye gelen Kalayın kaynağı hâlâ belirsizliğini korumaktadır.¹⁴

Kalayın doğada indirgenmesi, nabit cevher tekniklerinin bilinmesini gerektiren bir süreçtir. Etnografik çalışmalar, kasiterit (SnO₂) cevherinin küçük fırınlarda indirgenmesinin teknik olarak mümkün olduğunu göstermektedir. Erken dönemlerden itibaren, kasiterit özellikle akarsu alüvyonlarından elde edilmiştir.¹⁵ Ancak Yakınoğu perspektifinden bakıldığında, bu tür Kalay oluşumlarının Hindistan'dan oldukça uzakta bulunduğu görülmektedir. Günümüzde, dünyanın en büyük Kalay üreticileri arasında Malezya ve

¹² Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi Ve Kökeni", Bulletin of the Mineral Research and Exploration, C.95, S.96, 1983, 1-9.

¹³ Faruk Kalay-Celal Kızıldere, "Türk İşletmelerinin İnovasyon Performansını Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C.5, S.13, 2015, s 36-63.

¹⁴ Erkan Fidan, "Tarih öncesi dönemlerde Anadolu'da kullanılmış olan maden yatakları", MT Bilimsel ,S.9, 2016, s 50.

¹⁵J. Cierny, a.g.e s 430.

Tayland gibi ülkeler yer almakta, bu da Kalayın antik dönem ticaret yollarında ne denli uzak mesafeler kat etmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁶

1.1.2. Orta Asya'daki Kalay Yatakları

1990'larda Volkswagen Vakfı tarafından desteklenen bir proje, Özbekistan ve Tacikistan'daki maden yataklarından erken dönemlerde Kalay elde edilmediğini araştırmayı hedeflemiştir.¹⁷ Bu projede, bölgenin jeolojik yapısının yanı sıra maden yataklarının işletilmesi ve madencilik bölgelerindeki arkeolojik yerleşimlerin incelenmesine odaklanılmıştır. Alman Madencilik Müzesi Madencilik Arkeolojisi Bölümü, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Semerkant Arkeoloji Enstitüsü (Taşkent) ve Tacikistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Enstitüsü (Duşanbe) bir süre bu çalışmalarda birlikte yer almıştır.

Son yıllarda, Gerda Henkel Vakfı'nın desteğiyle, Alman Madencilik Müzesi Madencilik Arkeolojisi Bölümü bu araştırmalara yeniden başlamıştır. Bu süreçte, Kazakistan Almatı Arkeoloji Enstitüsü ile iş birliği yaparak, Doğu Kazakistan'daki zengin maden yataklarının erken dönemlerde nasıl işletildiğine dair bilimsel sorulara yeniden odaklanılmıştır.

Orta Asya'daki Tunç Çağı buluntuları, bu bölgenin geniş bir uluslararası ticaret ağına dâhil olduğunu ortaya koymaktadır. Rus arkeolog Litvinskij, 1950 yılında Orta Asya'da tarihöncesi dönemlere ait olduğu düşünülen Kalay yataklarından bahsetmiş, ancak bu araştırma Batı'da pek dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte, özellikle Baktriya-Margiyana Arkeoloji Buluntu Topluluğu, bu ticaret ağının varlığını destekleyen önemli kanıtlar sunmaktadır.¹⁸

MÖ 3. binyıldan itibaren Birleşik Arap Emirlikleri'nde görülen Orta Asya kökenli taraklar ve Güneydoğu İran'dan gelen steatit kaplar, bu bölgeler arasındaki etkileşimin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir. Bu ilişkiler, her bir bölgenin yerel hammaddeleriyle

¹⁶J. Cierny, a.g.e, s 434.

¹⁷J. Cierny, a.g.e, s 442.

¹⁸J. Cierny, a.g.e, s 445.

yakından ilgilidir. Örneğin, Kuzeydoğu Afganistan'da, Tacikistan sınırına yakın Badakşan'daki Lapis Lazuli yatakları, İran, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'da bulunan Lapis Lazuli buluntularının kaynağı olarak bilinmektedir.¹⁹ Bu tür bölgeler arası ticaretin MÖ 4. binyılda başladığı ve Orta Asya'dan Troia'ya, Abu Dabi'ye kadar uzandığı düşünülmektedir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Orta Asya'daki Kalay yataklarının Tunç Çağı'nda işletilmeye başlandığını ve Lapis Lazuli'nin yanı sıra Kalayın da önemli bir ihraç ürünü olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, Orta Asya'nın tarih öncesi dönemde bile geniş bir ticaret ağına sahip olduğunu ve doğal bölgeler arasında belirgin bağlantılar kurulduğunu kanıtlamaktadır.

1.1.3. Günümüzde Özbekistan'da Bulunan Kalay Yatakları

Özbekistan'da Semerkant ve Buhara şehirleri arasında yer alan Karnab Köyü, alçak tepeler ve vermut²⁰ çalılıklarıyla karakterize edilmiş doğal bir çevreye sahiptir. Köyün yakınlarında, Kalay yataklarının bulunduğu dağlar uzanmaktadır. Karnab'daki eski maden kuyuları, yaklaşık 1500 metre uzunluğunda ve 500 metre genişliğinde bir alana yayılmaktadır ve bu bölge deniz seviyesinden yaklaşık 450-500 metre yükseklikte yer almaktadır.²¹ Buradaki cevher damarları batı-doğu yönünde uzanır ve kalınlıkları 0,40 ile 1,20 metre arasında değişir. Damarların derinliği tam olarak bilinmemekle birlikte, yüzeyde granit kayalar arasında açık renkli şeritler şeklinde görülmektedir. Kalay cevheri, burada kasiterit (SnO₂) formunda bulunur ve özellikle kuvars damarlarında yaygındır. Damarlar oldukça dik ve sarp bir yapıya sahiptir. Kalay içeren katmanların kalınlığı genellikle 1 metreyi aşmaz; ana mineralizasyon ise genellikle 5-10 cm kalınlığındadır.

Maden oluşumu sırasında granit, ufalanmaya elverişli bir yapıya sahiptir. Bu, madencilik açısından avantaj sağlasa da, genel olarak bu alanda çalışmanın zorluklarını da beraberinde getirir.

Yapılan kazılar, cevher çıkarma çalışmalarının yüzeydeki görünür damarlardan derinlere doğru yapıldığını ortaya koymuştur. Damarın kalınlığına göre ayarlanan bu çalışmalar nedeniyle açılan kuyular genellikle oldukça dar yapılmıştır. Bazı bölgelerdeki

¹⁹ Morkoç, Ayşe Nur, and Hatice Uyanık, "Tunç Çağı'nda Mezopotamya Ve Mısır İlişkileri Bağlamında Lapis Lazuli", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, C.11, S.4, 2021, s 1789.

²⁰ Yavşan otu (Artemisia) anlamına gelir. Özellikle Orta Asya'nın bazı bölgelerinde doğal olarak yetişen, çalılık formunda bir bitki türüdür. Vermut adı, bu bitkiden yapılan ve aynı adı taşıyan bir içkiden gelmektedir.

²¹ F. Kalay-C. Kızıldere, a.g.e, s 40.

boşluklar, tarih öncesi zamanlarda bile bir yetişkinin çalışması için yetersiz genişliktedir. Bu sebeple, bu madenlerde kadın ve çocuk işçilerin kullanıldığı düşünülmektedir. Günümüz Orta Avrupa insanının bu dar kuyulara ulaşması güçtür ve ağır aletlerle çalışmanın neredeyse imkânsız olduğu gözlemlenmiştir.²²

Kuyuların çoğu, doldurularak kapatılmıştır. Sovyet jeologlar, eski maden galerilerini araştırmak için açtıkları kuyularla bu alanlara ulaşımı kolaylaştırmışlardır. Bazı kuyular kovalar kullanılarak temizlenmiştir. Erken dönem cevherleşmesinin korunduğu yerlerde, eski madenciler tarafından güvenliği sağlamak amacıyla bırakılan destekler dikkate değerdir.²³ Kuyularda, %2'ye varan oranlarda kalay içeriği tespit edilmiştir. Ancak, kuyular 9-17 metre derinliğe ulaştığında taban suyu nedeniyle daha derine inilememektedir. Yalnızca bir kuyuda, 7 metre derinlikte düz olmayan bir tabana ulaşılmıştır.²⁴ Sert kayalarda cevher bulunduğu yerlerde daha derin kazılar yapılmış, gevşek kayalar ise olduğu gibi bırakılmıştır.

Bazı kuyularda, kayaya oyulmuş basamaklar ve ayak koyma delikleri gibi çıkışı kolaylaştıran unsurlar bulunmuştur. Ayrıca kuyularda ilerlemek için ateşle ısıtma yönteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yöntemde, kırılması gereken kayalar ateşle ısıtılarak gerilim yaratılır ve çatlatılır. Çatlayan kayalar, kireç taşından yapılan ağır çekiçlerle kırılırdı. İlginç bir şekilde, tarih öncesi madencilikte yaygın olarak kullanılan akarsu taşından yapılmış çekiçlere burada rastlanmamıştır. Kurak stepler, bu tür taş yumrularının bulunması için uygun değildir.

Elimizdeki verilere göre, 6.1 numaralı kuyu neredeyse tamamen kazılmış olup, 30 metre uzunluğunda ve günümüzde 17 metre derinliğe kadar inerek taban suyuna ulaşmaktadır. Bu kuyunun erken dönemlerde muhtemelen daha derin olduğu düşünülmektedir. Kuyunun ortalama genişliği 60 cm olup, toplamda 270 metreküplük bir boşluk oluşturduğu gözlemlenmiştir.²⁵ Bu boşluğun kazılması sonucu yaklaşık 730 ton kayaç çıkarıldığı hesaplanmıştır. Eğer cevher kalınlığının yalnızca 5 cm olduğu varsayılırsa, bu kazıdan 60 ton cevher elde edilebileceği anlaşılmaktadır. Elde edilen cevherin içeriğindeki Kalay oranı üzerinden yapılan tahminlere göre, bu kuyudan yaklaşık bir ton Kalay çıkarılmış olabilir. Bu miktar, rastlantısal olarak Uluburun Gemisi'nde taşınan Kalay miktarına yakındır.²⁶

Bu tür bir karşılaştırma, bölgede üretilen büyük miktarlardaki metal hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Karnab'da yapılan madencilik faaliyetlerinin

²² F. Kalay-C. Kızıldere, a.g.e, s 45.

²³ E. Fidan, a.g.m, s 30.

²⁴ J. Cierny, a.g.e, s 450.

²⁵ A. Morkoç-H. Uyanık, a.g.e, s 1791.

²⁶ J. Cierny, a.g.e, s 453.

tariflendirilmesi, Uluburun Gemisi ile ilişkilendirilen tarihlendirmelerle kısmen uyuşmaktadır. Her iki arkeolojik buluntu da MÖ 2. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Ancak, Uluburun Gemisi'nde bulunan Kalay ile bu kuyulardan çıkarılan Kalay arasındaki ilişkinin tam olarak aydınlatılması henüz mümkün olmamıştır. Doğu'da bu dönemde işletilen başka bir Kalay madeni bulunmamaktadır. Batıda ise Saksonya, Bohemya (Erzgebirge), İber Yarımadası ya da Cornwall gibi Kalay madeni bölgeleri bu dönemde henüz aktif değildir.

Bozkır bölgesinde, maden yataklarının sınırında bulunan bir yerleşim alanının tespit edilerek kazılması, arkeolojik açıdan oldukça ilgi çekici bir girişimdir. Bu alanda yapılan kazılarda ilk olarak Andronovo Kültürüne ait çanak çömlek ve benzeri buluntular bulunmuştur. Ayrıca evlerin içinde ve ocaklarda küçük metal buluntulara da rastlanmıştır. Yerleşim yerinde, Karnab Bölgesine özgü çift oluklu kireç taşı çekiçlerin bulunması, bu alanın maden kuyularıyla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁷ Elde edilen bulgular, burada madenlerde çalışan insanların yaşadığını da ortaya koymaktadır. Bu durum, tarih öncesi Batı ve Orta Asya madencilik arkeolojisi bağlamında, madenler ve yerleşim yerleri arasında doğrudan bir ilişki kurulduğunun ikinci kez tespit edilmesi anlamına gelmektedir. Bu olgunun ilk örneği ise Batı Ürdün'deki Vadi Fenan'dır. Vadi Fenan, Karnab'dan yaklaşık 2000 yıl daha eskiye dayanan bir geçmişe sahiptir ve burada bakır çıkarılıp işlenmiştir.

Karnab bozkırında bulunan Kalay yatağı, Özbekistan'daki tek Kalay yatağı değildir. Karnab'a yakın Lapas Bölgesi'nde de maden kuyuları bulunmaktadır. Lapas'taki büyük bir karstik mağaranın oluşumunda madenciliğin kısmen önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Çangali'deki maden kuyuları ise bir granit dağının yamacında yükselmekte ve hemen hemen zirveye kadar uzanmaktadır. Bu bölgedeki kuyular ve işletmeler, Karnab'daki kuyulara benzerlik göstermekte, ancak Çangali'deki kuyular, arazinin eğimine uygun bir şekilde yerleştirilmiştir.

Orta Asya'daki madencilik faaliyetlerine dair arkeolojik bulgular, bölgenin tarih öncesi dönemlerde de önemli bir madencilik merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Özbekistan'daki Karnab, Lapas ve Çangali bölgelerinde yapılan madencilik arkeolojisi araştırmaları, MÖ 2. binyılda, yani Orta Tunç Çağı'nda, bu bölgelerde Kalay madenciliği yapıldığını kanıtlamıştır.²⁸ Bu alanlarda tespit edilen üretim faaliyetlerinin kapsamı ise

²⁷ F. Kalay-C. Kızıldere, a.g.e, s 42.

²⁸ Sh.B. Shaydullayev, a.g.e, s 40.

beklentilerin çok ötesinde bir büyüklüğe ulaşmıştır. Gelecekteki arkeolojik çalışmaların, İlk Tunç Çağı'nda kullanılan Kalayın kaynağına dair daha kesin ve somut veriler sunacak eski madenleri gün yüzüne çıkarması umut edilmektedir. Bu tür bulgular, tarihöncesi madencilik teknolojileri, ticaret yolları ve maden pazarlama alanları hakkında da önemli ipuçları sağlamaktadır. Böylece MÖ 2. Bin yıldan itibaren Orta Asya toplumlarının ekonomisinin yapılanmasında maden işlemeciliğinin de önemli bir yere sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Bozkır topluluklarının MÖ 2 bin yıl kadar eskiye giden maden işleme tecrübesine sahip olmaları, onların tarihin daha sonraki süreçlerinde madeni her türlü alanda kullanarak komşularına üstünlük sağlamalarını da mümkün kılmıştır. Nitekim erken zamanlarda Kalay vb madenleri işleme beceri ve tecrübesine kavuşan bu topluluklar daha sonraları demir madenini de aynı tecrübe maharetle işleyerek savaş sanatında ve silah üretiminde üstün bir seviyeye ulaşmışlardır.

1.1.4. Tacikistan'daki Kalay Yatakları

Yapılan araştırmalar Orta Asya'da sadece Özbekistan'da değil, Tacikistan'da da önemli Kalay yatakları bulunduğunu ortaya koymuştur. Nitekim Pamir-Altay Sıradağları'nın batı kesiminde yer alan bu yataklar, bölgenin maden kaynakları açısından ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Özellikle Zerafşan Ovası'nda, deniz seviyesinden 3000 metre yükseklikte bulunan Muşistan Dağı'nın eteklerinde Kalay yataklarının geçmişten beri bilindiğine delil teşkil eden buluntuların ortaya çıkması bu fikri temelden desteklemektedir.²⁹

Söz konusu buluntular bu bölgede, tarih boyunca pek çok önemli madencilik faaliyetinin olduğunu göstermiştir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin bölgeye egemen olduğu dönemde yapılan buldozer kazıları, bu eski madencilik faaliyetlerinden geriye sadece birkaç oyuk bırakmıştır. Böylece daha önceki yüzyıllarda gözlemlenen çok sayıdaki madenci çukuru ve oyuğu, günümüzde neredeyse tamamen yok olmuş durumdadır.

Sovyetler Birliği'nin Egemenlik Dönemi'nde bölgede derin dikey galeriler açılmıştır. Günümüzde, bu galerilerin yamaç yüzeyine yaklaştığı noktalarda tarih öncesi kuyularla kesiştiği görülmektedir. Bu sayede, yeni açılan galeriler eski kuyulara giriş imkânı sağlamaktadır. Kazılardan önce, bu eski kuyulara hem yüzeyde hem de dağın 35 metre derinliğinde rastlanmıştır. Arkeolojik buluntular ve bilimsel tarihlendirmeler bu kuyuların

²⁹ F. Kalay-C. Kızıldere, a.g.e, s 47.

Tunç Çağı'na ait olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, yamaç yüzeyindeki kuyuların dağda açılan sarp kuyulardan daha eski olması mantıklıdır.³⁰

Dağda açılan kuyuların ağızları, genişletilerek 10 metre uzunluğa ve 6 metre genişliğe ulaşmış devasa boyutlara varmıştır. Bu kadar büyük boşlukların çökmesini önlemek için madende tavan desteklenmiştir. Destekleme işlemi, doğal kaya payelerinin kırılmadan bırakılması veya ahşap direklerin yerleştirilmesiyle sağlanmıştır. MÖ 1500'lere tarihlenen bazı ahşap direkler, dağ içindeki sabit sıcaklık (6°C) sayesinde günümüze kadar korunmuştur. Bu direklerden birinin in situ (yerinde) olarak tespit edilmesi, arkeolojik açıdan önemli bir bulgu olarak değerlendirilmektedir.

Muşistan Bölgesi'nde tarih öncesi madencilik faaliyetlerinde kullanılan teknikler arasında ağır taş çekiçlerin kullanımı öne çıkmaktadır. Bölgedeki kayaçların ana bileşeni şist olup, bu kayaçlar yüksek sertlik seviyesine ulaşmamakla birlikte, içerdikleri cevherli kuvars damarları son derece zorludur. Bu kuvars damarları özellikle Kalay ve bakır cevherleri açısından zengindir. Ana cevher minerali ise stanittir (CuFeSnS), bu mineral oksidasyon bölgelerinde bakır mineralleri olan malahit ve azuritle birlikte bulunmaktadır.³¹ Ayrıca Kalay minerali olan muşistonit de bu alanda gözlemlenmiştir ve yatak ismini buradan almıştır.

Eski madencilik kuyuları ve galeriler, oksidasyon bölgelerinde yoğunlaşmış ve burada zengin cevher yatakları keşfedilmiştir. Kireçtaşı ile şist arasındaki katman sınırında önemli bir cevherleşme bölgesi bulunmuş, bu alan tarih öncesi madencilik faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Cevherler, beyaz kuvars damarı içinde birkaç santimetreden yarım metreye kadar değişen kalınlıklarda çökmüştür.³² Kuvars içinde bulunan kasiterit (Kalay cevheri), küçük siyah lekeler halinde kendini gösterirken, bakır cevherleri yeşil ve sarı tonlarda görülmektedir. Bu cevherlerin hava koşulları ve oksidasyonla renk değiştirmesi, yataktaki değerli madenlerin tespitini kolaylaştırmıştır.

Tunç Çağı'nda bakır ve Kalay cevherlerinin birbirinden ayrılmasının zor olduğu düşünüldüğünden, bu iki cevherin birlikte izabe edilerek işlenmiş olabileceği öne sürülmektedir. Böylece, Kalay içeren bakır cevherleri fırında işlenirken bir alaşım oluşmuş ve bu alaşım tunç olarak ortaya çıkmıştır. Tunç'un, bakır ve Kalayın tesadüfi bir birleşimi olarak keşfedilmiş olabileceği iddia edilmektedir.

³⁰ Kamalova, Zebiniso, "Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Baktria", *Journal of Old Turkic Studies*, C.4, S.1, 2020, s 45.

³¹J. Cierny, a.g.e, s 455.

³² Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* C.1, S.1, 2017, s 7.

MÖ 3. binyılda Tunç'un keşfiyle ilgili bu alternatif görüş, özellikle Muşistan'daki karma cevherlerin nadirliği ve diğer madenlerde benzer bir oluşumun gözlemlenmemesi nedeniyle şimdiye kadar bilim insanları tarafından pek ciddiye alınmamıştır. Ancak Freiberg Madencilik Akademisi'nde yapılan deneyler, Muşistan'dan alınan "tunç cevheri"nin ergitilmesi sonucu gerçekten de tunç üretilebildiğini göstermiştir.³³

Bu vesile ile Tunç alayımının keşfinin Tacikistan Dağları'nda gerçekleşmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır, ancak bu soruyu kesin bir şekilde yanıtlayabilmek için daha fazla arkeolojik araştırmaya ihtiyaç vardır.

1.1.5. Doğu Kazakistan'daki Kalay Yatakları ve Tunç Çağı'ndaki Önemi

Orta Asya'nın kuzeydoğu bozkırlarından tundra sınırına doğru uzanan bölgede, Doğu Kazakistan önemli Kalay yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Son yıllarda bu madenler, özellikle tarih öncesi çağlarda kullanılan metal kaynakları açısından araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Yapılan kapsamlı analizler, MÖ 3. bin yılın ikinci yarısı ile MÖ 2. bin yılın başlarına tarihlenen eski Önasya'daki Kalay buluntularının, oldukça eski maden yataklarıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.³⁴

Doğu Kazakistan'daki Kalba-Narim Bölgesi, özellikle bu eski Kalay yatakları ile dikkat çekmektedir. Bölgedeki bulgular, erken Tunç Çağı metal işçiliği açısından önemli veriler sağlamaktadır. Bu nedenle, burada bulunan Kalay yataklarının Tunç metali üretiminin erken evreleriyle ilgili kritik ipuçları sunduğu düşünülmektedir. Doğu Kazakistan'daki bu maden yatakları, tarihte Kalayın ilk defa nasıl kullanıldığına dair önemli bilgiler sunarak, arkeolojik ve tarihi açıdan büyük bir öneme sahiptir.

Kazakistan, Orta Asya'nın doğusunda, Avrasya kıtasının merkezinde yer almakta ve 2,7 milyon kilometrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Bu geniş yüzölçümüyle Almanya'nın yaklaşık 7,5 katı büyüklüğündedir. Ülkenin kuzey sınırı Batı Sibiryaya tundra kuşağına uzanırken, geri kalan bölümleri ise yüksek dağlar, geniş bozkırlar ve çöllerle kaplıdır. Kazakistan'ın en büyük nehri olan İrtiş Nehri, ülkenin güneydoğusundan doğarak kuzeybatıya doğru ilerlemekte ve geçtiği alanları sulamaktadır. Yüzey yapısına bakıldığında, maden

³³J. Cierny, a.g.e, s 453.

³⁴ Engin Eroğlu, "Doğu Ve Batı Arasında, Orta Asya Türk Bozkır Kültürünün Köklerine Dair", Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.34, 2022, s 157-177.

zenginlikleriyle bilinen Altay Dağları öne çıkmaktadır.³⁵ Bu bölgede, kuzeyde ormanlık bozkırlarla kaplı düzlükler, batıda ise bozkır bitki örtüsüne sahip dağlık alanlar bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 400 ila 1500 metre arasında değişen yüksekliklere sahip olan Kalba Dağları, doğu ve kuzeydoğu bölgelerine kadar uzanmaktadır. Altay Dağları'nın kuzey ve kuzeydoğusundaki Rudny Altay Bölgesi, özellikle maden kaynaklarıyla dikkat çeker durumdadır.³⁶ İrtiş Nehri'nin kuzeyinde başlayan bu bölge, doğuya doğru yükselmekte ve Altay Dağları'nda 2700 metreye kadar ulaşmaktadır. Kazakistan'ın bu coğrafi yapısı, zengin doğal kaynakları ve geniş maden yataklarıyla bölgenin ekonomik ve stratejik önemini artırmaktadır.

1.1.6. Altay ve Çevresindeki Maden Zenginliği ve Kültürel Etkileşimler

Altay Dağları ve çevresindeki sırtlar, Orta Asya'nın en büyük maden bölgelerinden birini barındırmaktadır. Bu bölge, Kazakistan, Rusya-Sibirya, Çin ve Moğolistan sınırlarının kesişiminde yer almakta ve Doğu Asya ile Avrasya arasındaki kültürel etkileşimlerin merkezi konumunda bulunmaktadır. Bölgenin jeopolitik konumu, tarih boyunca kültürlerin birbirleriyle temas kurduğu bir kavşak niteliği taşımıştır. Kültürel etkiler, özellikle belirli dönemlerde yoğun olarak yaşanmıştır. Örneğin, bu tür etkileşimlerin izleri, Altaylar'da bulunan zengin Kurganlardan ele geçen buluntulara göre Demir Çağı'na kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda batı Altaylar'da yaşayan göçebe toplumların ekonomisinin büyük ölçüde maden kaynaklarının işletilmesi ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Doğu Kazakistan'da ise 18. yüzyıla kadar tundra bölgelerinde madencilik sürdürüldüğü, etnografik belgelerle kanıtlanmıştır.³⁷ Altay Dağları ve çevresindeki bu maden zenginliği, hem ekonomik hem de kültürel açıdan bölgenin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Göçebe toplulukların maden kazanımı ve işlenmesi üzerindeki etkisi, bölgedeki kültürel çeşitliliği ve ekonomik yapıyı derinden şekillendirmiştir.

1.1.7. Altay Dağları ve Cevher Yataklarının Jeolojik Özellikleri

³⁵ E. Eroğlu, a.g.m, s 34.

³⁶ Erden, Uğur, "İslam öncesi Türklerde madencilik ve maden ürünlerinin ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)", Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik, 2017. s 10.

³⁷J. Cierny, a.g.e, s 455.

Altay Dağları'ndaki jeolojik yapılar, geçmişten günümüze zengin ve çeşitli maden yataklarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu dağlık alanlarda, jeolojik oluşumlara bağlı olarak karmaşık ve farklı cevherleşme türleri görülmektedir. Kalba-Narim ve Rudny Altay Bölgeleri, Altay jeotektonik kuşağına dâhildir ve özellikle nadir bulunan Kalay yataklarıyla dikkat çekmektedir. Bu yataklar, Kalba-Narim kompleksindeki granit, pegmatit ve Devon'dan Alt Karbon Devri'ne kadar oluşmuş kireç taşı, kum taşı ve kil şistlerinin sokulumlarında ortaya çıkmıştır. Batı Kalba formasyonu, bu tektonik yapının önemli bir parçasıdır ve kalay ile altın yatakları daha çok bu formasyonla ilişkilendirilmiştir. Kalay yatakları, bölgedeki en eski cevherleşme türlerinden biridir ve bu yüzden Erken Tunç Çağı'na ait Kalaylı buluntular, arkeometrik araştırmalar için büyük bir öneme sahiptir. Kalba granitoidleri içinde, Kalay ve altın cevherleşmeleri önemli derecede dikkat çekmektedir. Benzer bir durum, Delbegetey Masifi'nde de gözlemlenmiştir. Özellikle masifin güney kısmında Kalay içeren greisenler ve albititler yaygındır. Kasiterit (Kalay Taşı) dışında, volfram ve molibden gibi diğer değerli mineraller de bu bölgede bulunmaktadır. Askaralı madeni ise yaklaşık 15x10 kilometrelik bir alana yayılmış durumdadır ve ayrıca bölgenin önemli maden sahalarından birini oluşturmaktadır.³⁸

Altay Dağları'nın batısında, Rudniy-Altay'ın kuzeyindeki bölgede farklı bir maden yapısı görülmektedir. Bu alanda, çoğunlukla erken dönem polimetalik cevherleşmeler mevcuttur. Metal yataklarının oluşumu, Üst Kambriyum döneminde başlamıştır. Burada kurşun ve Kalay yataklarının yanı sıra, bakır, bakır-kalay yatakları ile sülfürlü cevherler de bulunmaktadır. Bu madenler, özellikle Sovyetler Birliği egemenliği döneminde işletilmiştir. Bulunan bakır metalürjisi bulguları, bu madenlerin tarih öncesi çağlarda da işletildiğini açık bir şekilde göstermektedir.

Altaylar ve çevresindeki madencilik faaliyetlerine dair ilk kayıtlar, Orta Çağ'dan itibaren tutulmaya başlanmıştır. Gerçekten Fransiskan rahibi Wilhelm von Rubruck, 1255 yılında Moğol Hanı'nın Karakorum'daki sarayına yaptığı seyahatinde, Kırgızistan Talas Bölgesi'ndeki altın ve diğer madenlerde çalışmaya zorlanan Alman köle madencilerden bahsetmiştir. İlk bilimsel araştırmalar ise Avrupa sömürge hareketleri sonrasında, Doğu Kazakistan ve Sibirya'da yapılmaya başlanmıştır.³⁹ Sibirya ve Ural Dağları'nın doğusunda, özellikle Çar Petro Dönemi'nden itibaren bilimsel keşifler ve ekonomik araştırmalar da hız kazanmıştır. Bu bağlamda Vitus Bering'in öncülük ettiği Büyük Kuzey Araştırma Gezisi'nden

³⁸ Z. Kamalova, a.g.m, s 45.

³⁹ S. Koca, a.g.m, s 34.

sonra, J. G. Gmelin İrtiş Nehri Bölgesi'ndeki Ust-Kamenogorsk Kalesi'ne gelmiş ve burada araştırmalara başlamıştır. Öte yandan 1730'da Barnaul'daki bakır fırınlarının kurulmasıyla da Altaylar'da madenlerin ekonomik olarak yeniden değerlendirilmesine başlanmıştır. Daha sonra, 1768-1774 yılları arasında P.S. Pallas'ın yönetiminde yürütülen keşif gezisinde, bu maden yatakları detaylı bir şekilde incelenmiş ve gerekli kayıtları tutulmuştur.⁴⁰

Tüm bunlara rağmen Doğu Kazakistan ve Batı Sibirya'nın arkeolojik keşfi ve araştırılması ise esasen 19. yüzyılda düzenli olarak başlamıştır. Ancak erken dönemlerde hammaddelerin nasıl elde edildiğine dair sorulara ilk defa 1920'ler ve 1930'larda yanıtlar aranmaya başlanmıştır. Bu durum, yalnızca bu bölgeye özgü olmayıp, tüm Orta Asya bölgesi için geçerlidir. Bu tarihlerde yapılan bilimsel araştırmalar esnasında MÖ 2. binyılda kullanılan çeşitli alaşım metaller üzerine yapılan yarı niceliksel analizler, bölgenin metalurjik açıdan özgün bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Özellikle Doğu Kazakistan, Kırgızistan ve Orta Kazakistan ile karşılaştırıldığında bu farklılık dikkat çekmektedir.

Son yıllarda yapılan arkeometrik ve metalurjik çalışmalar, Doğu Kazakistan'ın maden yataklarının Bakır Çağı ve İlk Tunç Çağı'nda kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu dönemlere ait Afanasyevo ve Okunev kültürlerine ait bulgular, bölgedeki madenlerin erken dönemlerden itibaren işlendiğine dair önemli kanıtlar sunmaktadır. Okunev kültürüne ait erken Kalaylı tunç buluntuları ve Seyma-Turbino Bölgesi'nde ortaya çıkarılan prestij nesnelere de bu durumu desteklemektedir.

Bu konuda önemli çalışmalar yürüten araştırmacılardan biri S.S. Cernikov'dur. 1935-1938 yılları arasında gerçekleştirdiği iki jeolojik araştırma gezisinde, Doğu Kazakistan'daki erken madencilik ve maden işleme faaliyetlerine dair kapsamlı bulgular elde etmiştir. Cernikov'un yaptığı incelemeler, bu bölgenin tarih öncesi dönemlerde bakır, Kalay ve altın gibi önemli maden kaynaklarına ev sahipliği yaptığını ortaya koymuştur. Ayrıca bu madenlerin bölgedeki toplulukların hammadde ihtiyaçlarını karşılamakta önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁴¹

Sibirya ve Orta Asya bozkır kültürleri de Doğu Kazakistan'daki maden yataklarından yararlanmıştır. Özellikle İrtiş Nehri, bu kültürlerin doğal çıkış noktası olarak öne çıkmaktadır. Hayvancılığa dayalı göçebe yaşam tarzının giderek bölgenin ekonomik yapısını belirlediği Andronovo evresinde, hammadde elde etme faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Altaylar'daki zengin hammadde kaynaklarına farklı kültürel grupların erişimi ise insan topluluklarının

⁴⁰J. Cierny, a.g.e, s 458.

⁴¹ E. Kaptan, a.g.e, s 11.

hareketliliğiyle mümkün olmuştur. Bu gelişimin başlangıcının İlk Tunç Çağı'na dayandığı ve bu dönemde maden bölgesinin önem kazandığı düşünülmektedir.

2003 yılında, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilimler Bakanlığı Arkeoloji Enstitüsü ile Bochum Alman Madencilik Müzesi (DBM) arasında, cevher çıkarma yöntemleri ve miktarları konusunda daha fazla bilgi elde etmek ve kesin bir tarihlendirme yapmak amacıyla bir ortak proje başlatılmıştır. Proje kapsamında ilk araştırma gezisi aynı yıl gerçekleştirilmiştir. Bu gezinin temel amacı, araştırılacak anıtların gelecekteki çalışmalar için uygunluğunu belirlemektir. Kazakistan'daki uzun mesafeler ve zorlu ulaşım koşulları nedeniyle, yalnızca üç büyük madencilik bölgesi (bakır ve kalay) incelenebilmiştir.⁴² Delbegetey Granit Dağları'ndaki erken Kalay işletmeleri, özellikle bu konuda önemli bilgiler sağlamıştır. 1980'li yıllardaki jeolojik gezilerde bu bölgede erken madencilik izlerine rastlanmıştır. Yeni araştırmalar, Kalba-Narim Sıradağları'ndaki bu maden yataklarının, en büyük maden kuyusu bölgesine ait olduğunu doğrulamıştır.

Orta Tunç Çağı'nın erken dönemlerinden başlayarak, İrtiş Nehri'nin doğusuna kadar uzanan bölgede yerleşim izlerine rastlanmaktadır. 1970'li yıllarda yapılan araştırmalar, bu bölgedeki maden yataklarında yüzün üzerinde eski işletme çukuru veya kuyunun varlığını göstermiştir. 2004 yılında yapılan çalışmalarla bu maden bölgelerinden beş farklı grup daha detaylı şekilde incelenmiş ve planları çıkarılmıştır.

Askaralı 1 bölgesinde, cevher ağızlarının yönünü belirleyen işletme çukuru hatları yüzeyde açıkça görülmektedir. Bu çukurlar en iyi kuzey-güney yönünde uzanan dar tepeler üzerinde yer almakta ve su erozyonu nedeniyle doğu-batı yönünde uzanan tepeciklerin güney yamacında oluşmuşlardır. Merkez grupta açılan iki çukurda, erozyon düzlükleriyle birbirinden ayrılmış beş işletme çukuru grubu saptanmıştır. Bu grubun batısında ise aynı türde dört ayrı grup daha tespit edilmiştir.

Toplamda 380 taş çekiç ve çekiç parçası bulunmuş ve plana işlenmiştir. Bunların 20 tanesi kazılarda gün ışığına çıkarılmıştır. Kalanlar ise işletme çukurlarının çevresinde tespit edilmiştir.⁴³ Bu çekiçler, yerel metamorfik kayalardan yapılmış olup bazıları kuvarsit⁴⁴ ve diyoritten⁴⁵ şekillendirilmiştir. Buluntular arasında küçük çekiçlerden büyük balyozlara kadar çeşitli türler bulunmaktadır. Ayrıca kazma olarak kullanıldığı düşünülen bazı örnekler de vardır. Birçok taş çekicinin yanlarında çentikler veya uzun oluklar bulunmuş, bu oluklara tahta

⁴² Suat Tural, "İskitler Ve Madencilik Sanatındaki Yerleri, "Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi, C.4, S.1, 2020, s 69-90.

⁴³ E. Uğur, a.g.m, s 45.

⁴⁴ Kumtaşının yüksek sıcaklık ve basınç altında metamorfizmaya uğramasıyla oluşan, sert ve dayanıklı bir kayadır.

⁴⁵ Orta dereceli sertlikte, magmatik bir kayacık olup, genellikle plajiyoklaz ve amfibol mineralleri içerir.

sapların deri sıırım ile bağlandığı düşünülmektedir. Sap olarak ise genellikle kalın dallar ya da çatalı dalların kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Askaralı'da gerçekleştirilen madencilik faaliyetleri, iki ayrı kazı alanında yapılan incelemelerle araştırılmıştır. İlk kazı alanı olan Açma 1, 26 metre uzunluğunda ve 1,7 metre genişliğinde olup, işletme çukurlarının bulunduğu sıraya dik açıyla konumlandırılmıştır. Bu alanda eski bir işletme çukurunun iki ağzı tespit edilmiştir. Çukurun üst kısmı 7 metre genişliğindedir ve yüzeyden itibaren 4,5 metre derinlikte giderek daralmakta, 1 metre genişliğe kadar düşmektedir. 7,5 metre derinliğe ulaşıldığında ise tabana varılamamış, güvenlik gerekçesiyle kazı çalışmaları bu derinlikte sonlandırılmıştır. Açma 2 ise merkezde, geniş bir başka işletme çukurunun diyagonalinde konumlandırılmıştır. Bu alanda da yüzeyden 4,5 metre derine inilmiş ancak tabana ulaşılmamıştır.⁴⁶

Her iki kuyuda da en alt seviyeye inilmemiş olmasına rağmen, Askaralı'daki erken dönem madencilik faaliyetleri hakkında önemli ipuçları elde edilmiştir. Her iki kuyunun da üst katmanında, zamanla oluşan doğal erozyon sonucu dolmuş taşlı ve killi bir dolgu tespit edilmiştir. Bunun altında ise daha gevşek ve büyük taşlardan oluşan bir başka dolgu tabakası bulunmaktadır. Bu dolgunun bilinçli olarak doldurulduğu anlaşılmakta olup, odun kömürü kalıntılarının bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum, Askaralı'da madencilik faaliyetlerinde ateş kullanımının tercih edilmediğini düşündürmektedir. Ancak henüz kazılar sırasında madencilğin tarihine dair kesin veriler elde edilememiştir.

Buna karşın, bölgede bulunan çok sayıda taş alet, Askaralı'da erken dönem madencilğinin varlığını desteklemektedir. Maden alanlarının yakınında yer alan yuvarlak taşlarla çevrili birkaç mezar, bu bölgedeki gömü uygulamalarının Tunç Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir. Sonraki dönemlerde ise mezarların üzerinin taş yığınlarıyla örtüldüğü görülmüştür.⁴⁷ Askaralı'ya 15 kilometre mesafedeki Maly Karasu yerleşiminde de Tunç Çağı'na tarihlenen başka bir mezarlık alanı bulunmaktadır. Bu alanın, cevher çıkarımı yapan mevsimlik işçilerin konaklama yerlerine yakın bir yerleşim olduğu düşünülmektedir. Rüzgârdan korunmuş ve yıl boyunca su kaynağı bulunan bu bölge, maden işçileri için stratejik bir konumda yer almış olabilir.

Özbekistan ve Tacikistan'da tespit edilen Kalay üretimi izlerinden yola çıkılarak, Kazakistan'da da MÖ 3. binyılın sonları ile MÖ 2. binyılın başlarına ait erken Kalay üretimine dair kanıtlar bulunmuştur. Bu dönemlerde, Kalay ilk kez yaygın bir alaşım metali

⁴⁶ J. Cierny, a.g.e, s 460.

⁴⁷ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, C.3, S.1, 2014, s 96-123.

olarak Ön Asya ve Orta Asya'daki tunç eserlerde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Okunev/Karakol Kültürü'ne ait yerleşim izleri, Kalba-Narim Sıradağları Bölgesi'nde yapılan araştırmalarla doğrulanmıştır. Bu sayede, o dönemdeki maden ocaklarının doğru bir şekilde tarihlendirilebilmesi de sağlanmıştır.⁴⁸

Altay Bölgesi'ndeki jeolojik Kalay yatakları, batıda bulunan metal buluntuların jeokimyasal yapısıyla örtüşmektedir. Bu nedenle, Ön Asya'daki kültürlerde kullanılan Kalayın kökeninin bu bölgeyle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Fakat şimdiye kadar erken dönem Kalayın tam olarak nereden geldiği ise kesinleştirilememiştir. Ancak, bölgedeki jeolojik yapılar ve araştırma olanakları, bu konuda daha fazla bilgi elde edilebileceğini göstermektedir.⁴⁹

Erken tunç metalürjisinin gelişimi, bakır yataklarının zenginliği ve bu yataklardan bakırın çıkarılmasıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, MÖ 4- 2. binyılları arasına tarihlenen erken bakır metalürjisi ve madencilik arkeolojisi üzerine araştırmalar yapılmaktadır. Andronovo ve ardından gelen Begzi-Dandibay Kültürü, bu dönemde bakır madenciliği ve işlenmesinde zirveye ulaşmıştır. Orta Kazakistan'daki Dzhezkazgan, Kenkazgan (Oblast Karaganda) ve Boşakol (Oblast Pavlodar) gibi önemli bakır yatakları bu dönemde işlenmiştir.

Sibirya Altayları ve Sayan Dağları'nda da benzer şekilde, MÖ 3. binyılda Afanasevo Kültürü'ne ait bakır madenciliği faaliyetlerine dair izler bulunmuştur. Bu bağlamda, jeokimyasal proveniyans analizleri ile bakırın bozkır kuşağında ticareti yapılıp yapılmadığı, yoksa Andronovo Kültür Grupları (örneğin Feodorovka Grubu) tarafından Orta ve Doğu Kazakistan'da mı kaldığı araştırılmaktadır. Özellikle bu dönemde metal ticaretinin, Andronovo Kültürü'nün ortaya çıkmasında temel bir etken olduğu da düşünülmektedir. Bu bağlamda Altaylar çevresinde, Sibirya kültürleriyle önemli bir etkileşim ve kültürel alışveriş yaşanmış olabilir.

İrtiş Nehri, Sibirya ve Orta Asya'nın bozkır ve tundra kültürleri arasında bir iletişim hattı olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu kültürel alışverişler, ekonomik ilişkilerle yönlendirilmiş ve Rudniy Altay ile Kalba-Narim Bölgesinin metallerinin ticareti sürdürülmüştür.⁵⁰ Ancak, bu ticaret ve kültürel etkileşimlerle ilgili sorular, arkeolojik ve jeokimyasal araştırmalar ilerledikçe daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

⁴⁸ Nihat Falay, "Asya'da Eski Türklerin Ortaçağdaki Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Yaşamları", Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, S.62, 2017, s 1-43.

⁴⁹ M. Tezcan, a.g.m, s 67.

⁵⁰ N. Falay, a.g.m, s 46.

1.1.8. Kalay Ticaretini Yapan Kabileler ve Kalayın Kullanımı

MÖ 3. bin yılın ikinci yarısından MÖ 2. bin yılın sonuna kadar, yaklaşık 1,500 yıllık bir süre boyunca Orta Asya'da Tunç Çağı yaşanmıştır. Bu dönemde, Orta Asya'da Baqtriya ve Margiyona devletleri hüküm sürüyordu. Ancak, bu devletlere bağlı olmayan, fakat onlarla iş birliği yapan göçebe kabileler de mevcuttu. Araştırmacı tarihçiler, bu göçebe grupları "Andron halkı" olarak adlandırmıştır. Andron halkının, Orta Asya'dan İran'a Kalaydan yapılmış eşyalar götürerek ticaret yaptığı düşünülmektedir. Yani Kalay sadece tunç üretiminde kullanılmamış, "cez" adı verilen bakır ve çinko karışımından yapılan ev eşyalarının üretiminde de kullanılmıştır. Belki de Kalay, bakır ve çinkoyu elde etme süreçlerinde tesadüfen keşfedilmiş olabilir.

Kalayın bakırla karıştırılarak tunç elde edilmesi, birçok şehrin ticaret merkezi haline gelmesine ve insanların yaşamını kolaylaştırmasına katkı sağlamıştır. Kalay karışımıyla üretilen mutfak eşyaları, kadın takıları ve çeşitli silahlar hem şehir içi hem de şehirlerarası ticaretin önemli bir parçası olmuştur. Özbekistan'ın güneyinde büyük Kalay yataklarının bulunduğu bilinmektedir; ancak bu yatakların Afganistan'daki uzantıları günümüzdeki savaşlar nedeniyle henüz tam olarak araştırılmamıştır.

Baqtriya ve Margiyona devletlerinin yanı sıra o dönemde Orta Asya'da yaşayan Set ve Massaget kabilelerine ait tunçtan yapılmış ev çok sayıdaki ev eşyası da günümüze kadar ulaşmıştır.⁵¹ Bu eşyalardan biri tarihte var olan fakat günümüzde mevcut olmayan Maye Haq köyünde bulunan 'T' şeklindeki kadın tokasıdır. Günümüzde ise bu köyün yerinde Fergana şehri bulunmaktadır.⁵² Diğer bir örnek ise Taşkent'te bulunan tunçtan yapılmış bir bileziktir. Ayrıca bıçak, hançer, kılıç, balta ve kazan gibi günlük hayata kullanılan eşyalar da ortaya çıkarılmıştır. Bu eşyaların üzeri süsleme amacıyla benzer motiflerle kazınarak dekore edilmiştir.

1.2. Lal Taşının Kaynakları

Lal Taşının işlenmesi oldukça zor olmasına rağmen, eski ustalar bu taştan birçok sanat eseri ve süs eşyası yapmışlardır. Mezopotamya'da bulunan Lal Taşı tabletler, mühürler ve heykelcikler bu sanatsal becerinin kanıtıdır. Örneğin, Sümerlerin ünlü Ur şehrinde bulunan eserlerde Lapis Lazuli'nin yanı sıra Lal Taşı da yaygın olarak kullanılmıştır. Lal Taşının en

⁵¹ Nuriddin Xolmatov, "Zamonaviy Maktabda Intellektual O'yinlardan Foydalanish (6-sinf tarix darslari misolida)", Журнал истории и общества, С.1, S.3, 2022, s 232-238.

⁵² Sh.B. Shaydullayev, a.g.e, s 40.

önemli kaynaklarından biri, bugünkü Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer alan Badakhshan Bölgesidir. Bu bölge esasen binlerce yıl boyunca dünya çapında bilinen en zengin Lapis Lazuli yataklarına sahiptir.⁵³ Bu nedenle Lapis Lazuli, oradan Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve İran gibi önemli ülkelere ihraç edilmiştir. "Lal Yolu" adı verilen ticaret yolu, Lapis Lazuli'nin bu bölgeden dünya çapına dağıtılmasında önemli rol oynamıştır. Lapis Lazuli ve Lal Taşı, mitolojide de önemli bir yere sahiptir. Mezopotamya'da, özellikle Sümer ve Babil mitolojisinde tanrıların kullandığı kutsal bir taş olarak Lapis Lazuli geçmektedir. Buna göre tanrıların mücevherleri ve tahtlarının yapımında kullanıldığı söylenmektedir. Efsanelere göre, bu taşlar tanrıların ilahi gücünü ve bilgeliğini sembolize etmektedir.

Bu bağlamda Lal Taşı, Eskiçağ'da sadece estetik bir değer taşımamış, aynı zamanda ruhani, dini ve ekonomik anlamlarda da büyük önem taşımıştır. Afganistan'daki yataklarından çıkarılarak Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve diğer büyük uygarlıklara ulaşan bu taş, ticaret yollarının ve kültürel etkileşimlerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁴

1.2.1. Lal Ticaret Yolu

Modern zamanda hala kullanılan Büyük İpek Yolu oluşmadan önce, Asya coğrafyasında ticaret ve kültürel gelişim-değişim için çeşitli uzun ve kısa mesafeli yollar kullanılmıştır. En eski yollardan biri, MÖ 3-2. binyıllarda ortaya çıkan "Lal Ticaret Yolu"dur. Bu yol, Pamir Dağları'ndan başlayıp İran üzerinden Mezopotamya ve Anadolu'nun güney doğusu oradan Suriye ve Filistin-Kudüs üzerinden Mısır'a ulaşmakta idi. Böylece Pamir'den elde edilen yarı değerli lal taşı, bu yol şebekesi üzerinden yayılarak Ön Asya ülkelerinin kuyumcuları tarafından işlenmeye başlanmıştır. Ayrıca Ön Asya'nın sanatkârları tarafından çok değerli bulunmaktaydı. Nitekim Afganistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Badakhshan'da ortaya çıkarılan lal taşı kullanılarak yapılan eşyalar, Mısır firavunlarının mezarlarında bile bulunmuştur.⁵⁵ Bu buluntular lal taşının Mısır memleketine kadar ticari yayılım gösterdiğinin en önemli kanıtı olarak kabul edilmelidir.

1.2.2. Eskiçağda Lal Taşının Önemi ve Tarihi

Eskiçağda lal taşının önemi oldukça büyüktü ve bu taş tarih boyunca farklı medeniyetler tarafından büyük bir değer görmüştür. Lal taşı sadece estetik güzelliği nedeniyle değil, aynı zamanda sembolik, dini, dini rütüel, sağlık ve ekonomik anlamlar taşıdığı için de

⁵³ H. Oy, a.g.m, s 1123-1134.

⁵⁴ N. Xolmatov, a.g.m, s 238.

⁵⁵ A. S. Sagdullayev-V. A. Kastetskiy. "Tarix", Qadimgi dunyo, 2017, s 141.

önemlidir. Bu bağlamda Lal Taşı, özellikle Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Doğu Akdeniz toplulukları ve Hindistan gibi medeniyetler arasında önemli bir ticaret ürünüydü. Lal Taşı ticareti, MÖ 4. binyıldan itibaren özellikle Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Badakhshan bölgesindeki maden yataklarından çıkarılarak uzun mesafeli ticaret yolları boyunca taşınmış ve çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.⁵⁶ Bu ticaretin Mezopotamya, İran ve Mısır'a kadar uzandığı yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulardan bilinmektedir.

Lal Taşı, eski medeniyetlerde hem süs eşyası hem de dini, ruhani sağlık temin etmek amacı için kullanılmıştır. Mezopotamya'da, Sümerler ve Akadlar döneminde, Lal Taşının çok değerli olduğuna inanıldığından tanrılarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Sümer tanrıçası İnanna'ya atfedilen bir mitolojik metinde, tanrıların süs eşyası olarak Lal Taşı taktığı anlatılmaktadır.⁵⁷ Bu noktada taşın yoğun mavi rengi, gökyüzü ve ilahi güçlerle bağlantılı kabul edilmiştir. Ayrıca Eski Mısır'da da Lal Taşı, özellikle firavunlar ve yüksek rütbeli kişilerin mezarlarında süs eşyası olarak bulunmuştur. Firavun Tutankamon'un mezarındaki ünlü altın maskenin gözlerinde Lal Taşı kullanılmıştır. Bu durum Lal Taşının, zenginlik, statü ve güç sembolü olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu taş, ölümsüzlük ve sonsuzluğun sembolü olarak görülmüş ve ruhun öteki dünyaya yolculuğunda yardımcı olduğuna inanılmıştır. Özellikle MÖ 3-2. binyılda Mezopotamya'da Asur ve Babil'de krallar ve aristokratlar tarafından mücevherlerde ve diğer süs eşyalarında da sıkça kullanılmıştır. Bu değerli taş, kralların prestijini ve güçlerini göstermek için özel olarak işlenmiş ve yüksek bir fiyatla ticareti yapılmıştır.

1.3. Lapis Lazuli Taşı

Lapis Lazuli, mavi renginin büyüleyici tonları ve uzun tarihi ile en değerli doğal taşlardan biri kabul edilmektedir. Bu taş, binlerce yıldır insanlık tarafından süs eşyası, tılsım ve kutsal objeler için kullanılmıştır. Yapısal olarak bir mineral değil, bir kaya olan Lapis Lazuli, içindeki lazurit, kalsit ve pirit gibi minerallerin karışımından oluşmaktadır. Lapis Lazuli, antik çağlardan günümüze kadar pek çok medeniyet tarafından yüksek değer görmüş ve mistik anlamlar yüklenmiştir.⁵⁸

⁵⁶ Harun Oy, "Antikçağda Ordu Bölgesi'ndeki Madencilik Faaliyetleri", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C.14, S.3, 2024, s 1123-1134.

⁵⁷ Hatice Uyanık-Ayşe Nur Morkoç. "Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.45, 2021, s 160-181.

⁵⁸ Lois Sherr Dubin, The History of Beads, From 30,000 B.C. to the Present, Abrams, 1987, s 23.

Antik Mezopotamya, Anadolu, Mısır, İnan, Yunan ve Roma medeniyetlerinde oldukça popüler bir ticari ve sanat malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca göz alıcı mavi rengi, sonsuzluğu ve ilahi gücü temsil ettiği için insanların inancı bağlamında tanrıların ve kralların simgesi olarak kabul edilmiştir. Nitekim Mısır'da tanrı Osiris ve tanrıça İsis ile özdeşleştirilmiş, kraliyet mezarlarında ve heykellerde bolca kullanılmıştır. Aynı şekilde Mezopotamya'da da tanrıların mücevherlerinde ve kutsal objelerde yer almıştır. Mücevher ve sanat eserlerinin yanı sıra, Lapis Lazuli toz haline getirilip kozmetik ve boya yapımında da kullanılmıştır. Daha sonra ki Orta Çağ'da da Lapis Lazuli'den elde edilen ultramarin boyası, Avrupa sanatında çok değerli bir pigment olarak yerini almıştır. Bu nedenle ressamlar ve sanatçılar tarafından büyük ilgi görmüştür. Günümüzde de mücevher sektöründe popülerliğini koruyan Lapis Lazuli, hem estetik hem de ruhani anlamda kıymetli bir taş olarak kabul edilmeye devam etmektedir.⁵⁹

1.3.1. Lapis Lazuli Taşının Tarihi ve Kaynakları

Lapis Lazuli, insanlık tarihinin en eski ve değerli taşlarından biri kabul edilmektedir. Tarihsel olarak MÖ 7. binyıldan itibaren çıkarılmaya başlanan bu taş, özellikle Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer alan Badakhshan bölgesindeki Sar-e-Sang madenlerinden elde edilmiştir.⁶⁰ Mezopotamya, Mısır, İnan ve Anadolu'daki medeniyetler, bu değerli taşı süs eşyası ve dini objeler için kullanmışlardır. Mısır'da firavunların mezarlarında, özellikle Tutankamon'un altın maskesinde, Lapis Lazuli kullanılmıştır. Mezopotamya'da Sümerler ve Babil dönemlerinde tanrıların takıları arasında yer almış ve kutsal olarak kabul edilmiştir.

1.3.2. Lapis Lazuli Taşının Faydaları

Lapis Lazuli, birçok eski medeniyette şifalı özellikleri ile bilinen bir taştır. Fiziksel faydaları arasında baş ağrısı ve stresin hafifletilmesi, bağışıklık sisteminin güçlendirilmesi ve tiroid bezinin düzenlenmesine yardımcı olması yer almaktadır. Psikolojik olarak, bu taşın iç huzur, zihinsel berraklık ve içsel bilgelik kazandırdığına inanılmaktadır. Özellikle meditasyon ve ruhsal gelişim için geniş çerçevede kullanıldığı bilinmektedir. Antik Mısır ve Mezopotamya'da da ruhani etkileri sebebiyle ritüel ve dini objelerle birlikte takılarda yaygın olarak kullanılmıştır.⁶¹

⁵⁹ Ogden, Jack, "Jewellery of the Ancient World", Rizzoli, 1982, s 45.

⁶⁰ Georgina Herrmann, "The Origins of Lapis Lazuli Trade", Oxford University Press, 1968, s 56.

⁶¹ Scott Cunningham, "Encyclopedia of Crystal, Gem and Metal Magic", Llewellyn Worldwide, 1988, s 12.

1.3.3. Mezopotamya ve Anadolu'da Lapis Lazuli Taşının Önemi

Yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular Lapis Lazuli'nin, Mezopotamya ve Anadolu medeniyetlerinde büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim buluntular Sümerler, Akadlar, Babilliler ve Asurluların bu taşı takı, mühür ve süs eşyaları yapımında kullanmış olduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Mezopotamya'da Lapis Lazuli, tanrılarla ilişkilendirilmiş ve dini törenlerin vaz geçilmesi zor malzemesi olarak hep yerini korumuştur.⁶² Anadolu'da ise bu taş, ticaret yolları sayesinde yerel halklar tarafından benimsenmiş ve birçok alanda kullanılmıştır. Lapis Lazuli, aynı zamanda MÖ.3. binyılda uluslararası ticaretin önemli bir unsuru haline gelmiş ve İran üzerinden Mezopotamya'ya oradan ise Anadolu'ya ulaşmıştır. Bunun yanında arkeolojik buluntular Lapis Lazuli'nin eski Mezopotamya'da tanrıça İnanna'nın süs eşyalarında kullanıldığını da açık bir şekilde göstermektedir.⁶³

1.3.4. Günümüzde Lapis Lazuli Taşının Kaynakları

Günümüzde Lapis Lazuli, tarih boyunca olduğu gibi halen değerli birer taş olarak kabul edilmektedirler ve dünya genelinde belirli bölgelerde çıkarılmaktadırlar. İşte başlıca Lapis Lazuli kaynakları:

1. **Afganistan (Badakhshan Bölgesi):** En bilinen ve en kaliteli Lapis Lazuli taşları, Afganistan'ın kuzeydoğusundaki Badakhshan Bölgesi'nden çıkarılmaktadır. Bu bölge, binlerce yıldır dünyanın en büyük Lapis Lazuli kaynağı olarak bilinmekte ve özellikle eski çağ uygarlıkları tarafından bu taş ticaretinde önemli bir derecede kullanılmıştır.⁶⁴
2. **Rusya:** Afganistan'dan sonra en kaliteli Lapis Lazuli kaynaklarından biri Rusya'nın Sibiryaya bölgesinde, özellikle Bajkal Gölü yakınlarındaki Sar-e-Sang madenidir. Bu madenlerde çıkarılan taşlar, Afganistan'daki kadar eski olmasa da yüksek kaliteli kabul edilmektedir.⁶⁵
3. **Şili:** Şili'de, Ovalle ve And Dağları civarındaki madenlerden daha az bilinen fakat kaliteli Lapis Lazuli çıkarılmaktadır. Bu taşlar, daha çok Latin Amerika'daki mücevherat piyasasında kullanılmaktadır.⁶⁶

⁶² Leonard. Woolley, "Excavations at Ur", Ernest Benn Limited, 1955, s 23.

⁶³ Holly Pittman, "Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus", Metropolitan Museum of Art, 2003, s 45.

⁶⁴ Warwick Ball, The Monuments of Afghanistan: History, Archaeology and Architecture, 2008, s. 261.

⁶⁵ Illuminating Objects, "Lapis Lazuli," Courtauld Institute, erişim tarihi 2024, s 45.

⁶⁶ Coenraads R. R and C. Canut de Bon, "Lapis Lazuli from the Coquimbo Region, Chile", Gems & Gemology, S.4, 2000, s 242-243.

4. **Pakistan:** Pakistan da küçük çaplı Lapis Lazuli üretimiyle bilinmektedir. Özellikle Afgan sınırına yakın bölgelerdeki madenlerden çıkarılan taşlar piyasaya sunulmaktadır.⁶⁷
5. **Tacikistan:** Özellikle Pamir Dağları civarında çıkarılan Lapis Lazuli, tarihsel olarak ticaret yollarında önemli bir yer tutmuştur ve günümüzde de çıkarılmaya devam etmektedir.⁶⁸

Bu bölgelerden elde edilen Lapis Lazuli taşları mücevherat, süs eşyaları ve bazı sanat eserlerinde kullanılmaktadır. Ancak en değerli ve kaliteli taşlar hâlâ Afganistan kaynaklı olanlar olarak kabul edilmektedir.

⁶⁷ Pia Brancaccio, "Chapter Three. The Aurangabad Renaissance In The Fifth Century", The Buddhist Caves At Aurangabad: Transformations In Art And Religion. Brill, 2011, s 71.

⁶⁸ Hossein Medi- Sayed Fridoon Fedelle, "Distinctive Aspects Of Vernacular Architecture Of Wakhan Valley In Afghanistan; Influencing The Crossing Cultures And Adapting To The Harsh Climate", Space Ontology International Journal, C 10, S 4, 2021, s 46.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ASUR TİCARET KOLONİLERİ DEVRİ

Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkilerin Akad Devleti kralı Sargon'un iktidar yıllarına kadar uzandığı bilinmektedir. Zira bu dönemde Akadlı tüccarların Anadolu'nun orta bölümünde ticari faaliyetlerde buldukları ve siyasi ilişkilerin de zaman içerisinde bozulduğu Akadça çivi yazılı metinlerden açıkça ortaya çıkmaktadır. Ardından Kuzey Mezopotamya'da hüküm süren ve kısa zamanda bölgesel ticari yol şebekesine hâkim olan Eski Asur Devleti de Anadolu'nun orta bölümünde yaşayan krallık ve halklarla ticari münasebet geliştirmeye başlamıştır. Mezopotamya ve Anadolu arasındaki ticaretin geliştiği bu zamana Asur Ticaret Kolonileri Dönemi adı verilmektedir. Bu dönem tarihsel açıdan büyük öneme sahiptir. M. 1974 ile 1719 yılları arasında bu dönem, sadece ticari faaliyetlerin değil, aynı zamanda kültürel etkileşimlerin de temelini oluşturmuştur. Ancak, bu dönem, Asur'un Anadolu üzerindeki siyasi bir egemenlik süreci olarak değil, aksine Anadolu krallıklarının izni çerçevesinde karşılıklı çıkar ilişkileri üzerine kurulu ticari bir ortaklık olarak anlaşılmalıdır. Bu uluslararası ticaret, Asur ve Anadolu topluluklarının karşılıklı menfaatleri doğrultusunda, iki bölgeyi ekonomik ve sosyal açıdan birbirine bağlamıştır.⁶⁹

Asur'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yolları, Mezopotamya'dan Anadolu'nun içlerine kadar uzanan önemli rotalar üzerinde gelişmiştir. Asur tüccarlarının en sık kullandığı yollar arasında Musul'dan başlayan, Dicle Nehri boyunca kuzeye ilerleyen ve Midyat, Diyarbakır, Malatya ve Sivas Gürün gibi yerlerden geçerek Kayseri Kültepe (Kaneş) Bölgesine ulaşan yol en bilinenidir. Bunun yanında, Urfa, Gaziantep, Adana ve Gülek Geçidi üzerinden Kappadokia'ya ulaşan ikinci bir rota ve Gaziantep'ten kuzeye, Maraş ve Elbistan, Göksun gibi yerlerden geçerek Kaneş'e varan üçüncü bir rota da kullanılmıştır.

Bu yollar boyunca taşınan mallar arasında en önemlileri, tunç alaşımı için gerekli olan Kalay, değerli metallere, kadın takıları ve çeşitli tekstil ürünleriydi. Kalay ticareti özellikle

⁶⁹ Adem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", Mavi Atlas, C.8, S.1, 2020, s 13-18.

kârlıydı ve Eski Asuca çivi yazılı belgeler, bu ticaretten %100'e yakın bir kar elde edildiğini göstermektedir. Ticaretin büyüklüğünü ve önemini gösteren en önemli kaynaklar, Asurlu tüccarların Anadolu'da bıraktığı çivi yazılı tabletlere dayanmaktadır.⁷⁰ Nitekim 1948 yılından beri Kültepe (Kaneş)'te yapılan arkeolojik kazılar esnasında 25 000 civarında Eski Asur dili lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmış tablet gün yüzüne çıkarılmıştır. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde muhafaza edilen ve Ankara Üniversitesi Sümeroloji Anabilim Dalı'ndaki akademisyenlerden oluşan bir heyet tarafından transkripsiyon ve tercüme ile bilimsel değerlendirmeleri yapılan bu tabletler Anadolu ve Mezopotamya toplumlarının iktisadi ve sosyo-kültürel durumlarının anlaşılması için büyük önem arz etmektedirler.

2.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Vergiler ve Ticari Düzenlemeler

Asur ile Anadolu arasındaki ticaret faaliyetlerinden hem Asur Devleti hem de yerel Anadolu kralları büyük gelirler elde etmişlerdir. Tüccarlar, yerel krallar ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde ticaret sırasında Anadolu krallara çeşitli vergiler ödemek zorunda olmuşlardır. Örneğin, ticari mallardan alınan vergiler genel olarak, Kalaydan 2/65, tekstil ürünlerinden ise 1/20 oranında idi. Ayrıca ticaret yolları boyunca geçen tüccarlardan %10 oranında yol vergisi alınmaktaydı. Tüccarlar bu vergilerin yanı sıra, yerel beylerin sağladığı güvenlik hizmetleri için de belirli ölçüde gümüş ödemek ile yükümlü olmuşlardır.⁷¹ Böylece her iki tarafın menfaatine yapılan anlaşmalar ile ticari faaliyetler sağlıklı bir şekilde yürütülmüştür.

Bu ticari sistemde kaçakçılık da önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çivi yazılı tabletlerden elde edilen bilgilere göre, tüccarlar, bazen vergilerden kaçınmak için mallarını gizli yollarla şehirlerden geçirmeye çalışırlardı. Ancak, kaçakçılıkla mücadele etmek ve kaçakçılıktan kaçınmak için tüccarlar, kutsal alanlarda yemin etmek zorundaydılar.⁷²

2.1.2. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Hukuki Düzenlemeler

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yapılan ticari faaliyetler sadece ekonomik değil, aynı zamanda idari ve hukuki bir yapıyı da içermekte idi. Anadolu'da görev yapan Asurlu tüccarlar, ticari faaliyetlerini yürütürken yerel yöneticilerle iş birliği içinde çalışmaktaydılar. Kaneş gibi önemli ticaret merkezlerinde, yerel beylerin yanı sıra Asurlu görevliler de ticaretin düzenlenmesinde aktif rol oynamışlardır. Tüccarlar arasındaki ticari anlaşmazlıklar, genellikle

⁷⁰ Dercksen, L.G, Old Assyrian Institutions, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2004, s 14.

⁷¹ Tahsin Özgüç, "Kültepe-Kaneş: Asur Ticaret Kolonileri", Arkeo Atlas Dergisi, S.3, İstanbul, 2004, s. 11-12.

⁷² M.T Larsen, "The Old Assyrian City-State and Its Colonies" Akademisk Forlag, Copenhagen, 1976, s. 89.

Karum (ticaret merkezi) olarak adlandırılan yerlerdeki mahkemelerde çözülmekteydi. Eğer anlaşmazlıklar yerel düzeyde çözülemezse, davalar Asur'a kadar götürülerek Asur mahkemesinde çözüldü.⁷³

Kaneş Karumu, diğer karumlar arasında en önemli yönetim merkezi olarak bilinmektedir. Nitekim Anadolu'daki diğer karum ve wabartumlar Kaneş bağlı hareket etmekte ve Kaneş ise başkent Asur'un direktiflerine göre uygulamalar gerçekleştirmekte idi. Bu noktada Kaneş'te toplanan meclisler, tüccarların ticari faaliyetlerini denetleyen önemli bir hukuki yapı oluşturmuştur. Bu meclislerde tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklar çözüme kavuşturulmakta, alınan kararlar Asur'da da onaylanmaktaydı.⁷⁴

2.1.3. Ticaretin Sonu ve Kolonilerin Çöküşü

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın nasıl sona erdiği tam olarak bilinmemekle birlikte, arkeolojik bulgular bu dönemin büyük bir yıkımla sonlandığını göstermektedir. Kültepe Kaneş'te bulunan yangın izleri, bu ticaretin bir felaketle kesildiğini işaret etmektedir. Ancak, bu dönemde Anadolu'da güçlü bir merkezi otoritenin bulunmaması, yerel krallar arasındaki rekabet ve ittifaklar, ticaretin zayıflamasında etkili olmuş olabilir. Asur Ticaret Kolonileri, Anadolu'nun ekonomik, sosyal ve kültürel tarihinde önemli bir döneme işaret etmektedir. Bu koloniler, Anadolu'nun Asur ile olan ticari bağlarını güçlendirmiş ve bu bölgenin tarihsel gelişimine büyük katkıda bulunmuştur.⁷⁵

2.1.4. Anadolu Yöneticileri ve Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler

Anadolu'da faaliyet gösteren Asurlu tüccarlarla yerel yöneticiler arasındaki ilişkiler, tamamen kentin büyüklüğüne ve stratejik önemine göre farklılık göstermekteydi. Büyük şehirlerin yöneticileri Asurlu tüccarlara daha mesafeli ve sert davranabilirken, küçük kentlerin yöneticileri daha sıcak ilişkiler kurabilmekteydi. Örneğin, küçük bir kent olan Tumana'nın kralı bir Asurlu'ya yazdığı mektupta, "Asurlular benim ailemin bir parçasıdır" ifadesini

⁷³ Cahit Günbattı, "An Eponym List (KEL G) from Kültepe", *Altorientalische Forschungen*, C.35, S.1, 2018, s.103-132.

⁷⁴ Hatice Küçükbezcı, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar İle Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, 2011, s 25-58.

⁷⁵ Cecile Michel, "Asur ve Kaniş'in Kadınları", ed. F. Kulakoğlu ve S. Kangal, *Anadolu'nun Özsözü Kültepe Kaniş-Karumu*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011

kullanmıştır. Buna karşılık, büyük şehirlerin yöneticileri Asurlu tüccarları cezalandırabilir ya da görüşmeyi reddedebilirlerdi.⁷⁶

Anadolu'daki diplomatik antlaşmaların çoğu, Asur kent-devletinden gelen elçilerin de katılımıyla yerel saraylarda veya *karumlarda* gerçekleşirdi. Örneğin, *Kaneş* şehriyle yapılan bir antlaşma, bireysel tüccarlar tarafından değil, *Kārum* Evi'nin önde gelenleri ve Asur'dan gelen elçiler tarafından yapılırdı. Bu tür antlaşmalar, o bölgede faaliyet gösteren tüm Asurlu tüccarlar için geçerliydi. Antlaşmalarda, sarayın ve tüccarların haklarını düzenleyen yazılı kurallar yer alırdı.⁷⁷

2.1.5. Saray ve Kralın Hakları

Saray, Asurlu tüccarların getirdiği mallardan belirli oranlarda vergi alma hakkına sahipti. Kumaşlardan %5, Kalay ticaretinden ise eşekbaşına dört mina gümüş yani yaklaşık 2 kg kadar bir vergi alınırdı. Bu vergi, *nishatum* olarak adlandırılırdı. Ayrıca ithal edilen kumaşın %10'unu saray öncelikli olarak satın alma hakkına sahipti. Lapis Lazuli ve amutum ticaretinde de sarayın tekel yetkisi bulunmaktaydı.⁷⁸

2.1.6. Asurlu Tüccarların Hakları

Asurlu tüccarlar, Anadolu'daki *kārum* ve *wabartumlarda* yerleşme ve korunma hakkına sahipti. Bu tüccarlar, Asur Devleti'nin bir uzantısı oldukları için, Anadolu'da da kendi hukuklarına tabi olurlardı. Yerel saraylar tarafından korunur ve seyahat sırasında yaşanabilecek hırsızlık ve soygun gibi olaylarda zararları saray tarafından tazmin edilirdi. Böylece tüccarların malları yerel krallıklar tarafından sigortalanmış olurdu. Ayrıca konakladıkları şehirlerin saray depolarını kullanma ve Kalay ticaretinde tekel olma haklarına da sahiptiler.⁷⁹

Bu genel şartlar, Asurlu tüccarlar ile Anadolu sarayları arasında yapılan antlaşmalarda sıkça yer alırdı. Örneğin, Güney Anadolu'daki bir krallıkla yapılan bir antlaşma, kralın Asurlulara ait kayıp yükleri araştırma ve sahiplerine teslim etme yükümlülüğünü içeriyordu.

⁷⁶ Hasan Ali Şahin, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", Mavi Atlas, C.8, S.1, 2020, s 13-18.

⁷⁷ Hüseyin Sever, "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M.Ö. 1970-1750) Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", Belleten, C.59, S.204, 1995 s 1.

⁷⁸ Remzi Kuzuoğlu, "Asurlu Tüccar Aššur-Rē'i ve Ailesi", Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi, C.7, S.8, 2021, s 34.

⁷⁹ M.T. Larsen, a.g.m, s 15.

Ayrıca kral, tüccarların güvenliğini sağlama ve kan dökülmesi durumunda suçluları Asurlulara teslim etme sorumluluğunu taşıyordu.⁸⁰

Kimi antlaşmalarda, Asurlu tüccarların Anadolu'dan her eşek için belirli miktarda vergi olarak Kalay ve gümüş ödeme yükümlülükleri vardı. Ancak bazen, ticaret güzergâhının dışında kalan krallıklar daha az vergi talep edebilirdi. Bu tür antlaşmalar, ticaretin merkezi olan şehirlerde yapılanlardan farklı olabiliyordu. Örneğin, *Kaneş* ve *Hahhum* gibi şehirlerle yapılan antlaşmalar, ticaret açısından daha stratejik bölgelerde gerçekleştirildiği için, tüccarların hakları ve sarayın talepleri daha detaylı bir şekilde düzenlenirdi.⁸¹

2.1.7. Yerli Beylerle Tüccarların İlişkileri

Asurlu tüccarlarla yerli beyler arasında ticari ilişkiler, belirli kurallar çerçevesinde yürütülmekteydi. İdareyi ele alan krallar, Asurlu tüccarların resmi kuruluşlarına sadık kalacaklarına dair yemin ettiriyor ve muhtemelen bir defaya mahsus olmak üzere, bazen zorla vergi topluyorlardı. Bu bağlamda, Asurlu tüccarlar, ticaret yaparken iki taraf arasında belirlenmiş kurallara uymak zorundaydılar. Nitekim her Anadolu krallığı sarayına, malın cinsine ve miktarına göre vergi vermek, getirilen kaliteli kumaşların bir kısmı veya tamamı üzerinde sarayların ilk satın alma hakkını tanımak, bazı özel mallar üzerinde ticari tekeli kabul etmek zorundaydılar.

Yerli krallar da tüccarlara bazı garantiler sağlamışlardı. Söz konusu garantiler arasında tüccarların, *karum*'lar adı verilen resmi kurumlarda kanuni haklarını korumaları ve bu hakların muhafaza edilmesi vardı. Ayrıca Asur'a bağlı kolonilerin serbest bölgelerdeki tüm hakları korunuyordu. Kralların kontrol ettiği bölgelerde ise yollar korunmakta, soygun ve hırsızlığa karşı tedbirler alınmaktaydı. Nitekim metinlerden, Anadolu krallarının Asurlu tüccarların şehirlerarasında serbestçe seyahat etmelerini temin etmek amacıyla karakollar veya gözetleme kuleleri kurdukları anlaşılmaktadır. Krallar, ticaret esnasında tüccarlardan topladıkları vergilerin bir kısmını bu karakolların masraflarını karşılamak için kullanıyorlardı. Bu tedbirlerin haklı olduğu, haydut ve soyguncuların varlığını vurgulayan şu ifadeyle de

⁸⁰ Salih Çeçen, "Kaniş Kārum'unun Diğer Kārum ve Wabartumlar'a "Kū.an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları", *Bellekten*, C.61, S.131, 1997, s 219.

⁸¹ Hatice Gül Küçükbezi, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar İle Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S,26, 2015, s 25-58.

anlaşılmaktadır: "*Tepenin üstünde pusuya yatmış kara bir köpek, dağınık kervanları bekliyor, gözleri iyi insanları kolluyor.*"

Bu bağlamda, kervan refakatçilerine, rehberlere ve muhafızlara yapılan ödemeler de bu düşünceyi güçlendirmektedir. Tüccarlar eğer bu kurallara riayet etmezlerse, yerli krallar tarafından cezalandırılmakta ve hatta hapse atılmaktaydılar. Bir metinde geçen, "*Kaçak mallar yakalandı, saray Puşu-ken adlı tüccarı hapse attı. Gardiyanlar çok uyanık! Bütün ülkelere kaçakçılık bildirildi ve nöbetçiler kondu. Dikkat! Kaçakçılık yapmayın*" ifadeleri, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.⁸²

Kaçakçılık ise genellikle vergilerden kaçınmak amacıyla, gümrüğe girmeden veya saraydan izin almadan mal getirmek şeklinde yapılmaktaydı. Ayrıca ticareti yasaklanmış veya kısıtlanmış malların alınıp satılması da bir başka kaçakçılık türüydü. Yerli beyler, ticareti canlandırmakla birlikte ekonomiyi dengede tutmak amacıyla da bazı önemli tedbirler almışlardı.⁸³ Bu bağlamda, kervanlardan malın cinsine göre değişen oranlarda vergiler almaktaydılar. Mesela, tunç yapımında önemli bir malzeme olan Kalaydan alınan vergi %2.5-3 iken, kumaş ve diğer eşyalardan %5 oranında vergi alınıyordu. Ancak *işratum* adlı vergi %10 oranında olup, sadece kumaşlardan alınırken Kalaydan alınmıyordu.⁸⁴

Anadolu'nun dışına çıkmayan mallar için de farklı adlar altında vergi veya ödemeler alınıyordu. Yerli krallıklar, hangi mallara ne kadar vergi uygulanacağı konusunda kendileri karar vermekteydiler. Nitekim yerli beyler tüccarların mallarını saray depolarında muhafaza etmekte ve bu hizmet karşılığında belirli ücretler almaktaydılar. Asurlu tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıklar ise *karum* veya *wabartum*'larda çözümleniyordu. Daha önemli meseleler ise Asur'a havale edilmekte ya da Asur'dan gönderilen temsilciler tarafından çözüme kavuşturulmaktaydı.⁸⁵ Bu durum, Asurlu tüccarların ticari işlerle uğraşmaktan başka yerli halk üzerinde siyasi veya idari bir nüfuza sahip olmadıklarını göstermektedir.⁸⁶

2.2. VERGİLER

Vergi sisteminin işleyişi, ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Birisi adına gönderilen takdis/kurban (*ikribum*) parası, (*niqûm*)

⁸² H.G. Küçükbezcı, a.g.e, s 35.

⁸³ H. Sever, a.g.m, s 10.

⁸⁴ Bayram Sabahattin, "Kültepe tabletlerinde geçen vergiler ve özellikleri." Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, C.36, S.2, 1993, s 1-13.

⁸⁵ S. Çeçen, a.g.m, s 230.

⁸⁶ B. Sabahattin, a.g.m, s 10.

rahibelere hediye olarak gönderilen para başta olmak üzere çok sayıda ve farklı miktarlarda alınan vergiler vardı. Ancak küçük ya da önemsiz miktardaki mallar ve soyguna uğramış tüccarın elinde kalan mallar ise vergiden muaf tutuluyordu. İthalat ve ihracatla ilgili bazı mallar üzerinde vergi uygulanırken, bazı mallardan ise daha düşük vergi alınmakta veya hiç vergi alınmamaktaydı. Bu dönemde uygulanan birçok vergi ya da ödeme türü tespit edilmiş olmasına rağmen, konunun derinlemesine anlaşılması hala zorluk teşkil etmektedir. Mevcut literatür, orijinal metinlerin değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmış olsa da, aynı kelimelerin farklı anlamlara sahip olması ve çelişkili bilgiler içermesi, araştırmacıları net bir sonuca ulaşmada zorlamaktadır. Ayrıca, o dönemin insanların da vergi çeşitlerine dair kapsamlı bir bilgiye sahip olmadığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Vergilerle ilgili bu karmaşıklığa ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı olarak değinilecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, vergiler tek bir kişi ya da kurum tarafından değil, farklı makamlar ve teşkilatlar tarafından toplanmakta ya da onlara ödenmekteydi.⁸⁷

2.2.1. Nishatum Vergisi

Nasâhum adı verilen ve hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz bu vergi türü, "nishatum" veya "nisihtum" şeklinde kaydedilmiş olup, "çıkarmak, koparmak, çekip almak" anlamına gelen *nasâhum* fiilinden türetilmiştir. Bu kelime üzerine pek çok araştırma yapılmış ve çeşitli açıklamalar getirilmiştir. Bu çalışmaları göz önüne alarak *nasâhum* hakkında şunlar söylenebilir:⁸⁸

Nasâhum, tekstil ürünlerinden ve yünden %5, Kalaydan 2/65, gümüşten ise 5/120 oranında alınan bir vergi türüdür. Bu konuda yeni metinlerde tespit edilen bazı bölümleri kaydetmek mümkündür:⁸⁹

- Kî c/k 454: 7) 2 kumaş, 8) 10 TÜG-Hİtu-kâ, 9) saraya (E-GAL) teslim edilirken 10) %5 oranında nishatum alınmıştır.
- Ki b/k 666: 1) 2 kumaş, 3) E-GAL'e teslim edilen 11 kumaştan %5 oranında nishatum alınmıştır.
- Kt n/k 617: 1) 380 kumaş, 2) İstar tapınağına (E-GAL) gönderilmiş olup, 31 kumaş %5 nishatum olarak verilmiştir.

⁸⁷ H.G. Küçükbezcı, a.g.m, s 25-58

⁸⁸ B. Sabahattin, a.g.m, s 10.

⁸⁹ H. Sever, a.g.m, s 10.

Bunların yanı sıra, metinlerde 420 kumaştan 20'sinin *nasâhum*, olarak alındığı belirtilmekte, bu da %5'lik oranı doğrulamaktadır. Farklı metinlerde çeşitli mallar ve vergilendirme oranları kaydedilmiştir. Örneğin:

- Kt 84/k 236: 50 ku-tani kumaştan 2 1/2 TÜG *nasâhum*, olarak alınmış, bu oran %5'e yakındır.
- Kt 88/k 73: 5 1/2 mana ağırlığında maldan %4,4 oranında *nasâhum* alınmıştır.

Bu kayıtlar, *nasâhum*, vergisinin genellikle %5 oranında uygulandığını göstermektedir, ancak farklı oranlar da metinlerde yer almıştır. Örneğin bazı metinlerde oranlar %4,4 veya %3,33 olarak belirlenmiştir.⁹⁰

Nasâhum, vergisinin, hem Anadolu'da hem de Asur'da çeşitli bölge ve makamlara ödendiği tespit edilmiştir. Bu vergi, yerel krallıklar ve saraylar, Asurlu bankerler tarafından kurulan tüccar evleri (bet kârim), *kârum* daireleri ve Asur'daki çeşitli yerel teşkilatlara ödeniyordu.⁹¹

Sarayların bu vergiyi topladığına dair kayıtlar, Kt c/k 454, Kt n/k 617, Kt 81/k 134, Kt n/k 564 ve Kt n/k 626 numaralı metinlerde yer almaktadır. *Nishatum*'un bet kârim tarafından tahsil edildiğine dair kanıtlar ise Kt c/k 452, Kt b/k 666, Kt c/k 450 ve Kt a/k 958 numaralı metinlerde bulunmuştur.

Nishatum ve kaçakçılık için alınan *pazzurtum* vergilerinin genellikle birbirine alternatif olduğu düşünülse de, bazı metinler her iki verginin aynı anda uygulandığını göstermektedir. Özellikle Kt n/k 558 ve Kt n/k 564 numaralı metinlerde, *nasâhum* ve *pazzurtum*'un eşzamanlı olarak tahsil edildiği kaydedilmiştir. Bu durum, *nasâhum*, ve *pazzurtum*'un her zaman birbirinin yerine geçmediğini, bazı durumlarda birlikte ödenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Nasâhum, kervanların geçtiği her bölgeden alınmaktaydı. Anadolu'dan Asur'a götürülen mallarla ilgili metinlerde geçen "*nasâhum*, vergisi üzerine *saddü'atum* eklenmiş"

⁹⁰ H.G. Küçükbezi, a.g.e, s 35.

⁹¹ S.Bayram, a.g.m, s 12.

ifadesi, her iki verginin de belirli oranlarda birlikte tahsil edildiğini göstermektedir. Ancak bu ifadenin, Asur'dan Anadolu'ya getirilen mallar için kullanılmadığı dikkat çekmektedir.⁹²

Ayrıca "ihraç malının *nasâhum* vergisi" ifadesi, ithal edilen mallardan alınan vergilerden ayrı bir vergi olduğunu göstermektedir. Bu durum, ithalat ve ihracatta uygulanan vergi sisteminin farklı olduğunu ve *nasâhum*, 'un özellikle ihraç edilen mallardan alınan bir vergi olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2.2. Saddu'atum Vergisi

Saddu'atum, *nasâhum*'dan sonra en sık kaydedilen bir diğer önemli vergidir. Kelime, Akadça'da "atmak" veya "depo etmek" anlamına gelen *nadâ'um* fiilinden türemiştir ve saprusat formunda teşkil edilmiştir. Bu vergiyle ilgili olarak bazı temel hususlar başlıklar hâlinde belirtilebilir:⁹³

a) *Saddu'atum* vergisi, genel olarak 1/60 oranında alınmaktadır. Bu durumu doğrulayan çeşitli metinler mevcuttur. Örneğin:

- Kt b/k 495 numaralı metinde, "10 mana gümüşün 1/60 oranında *saddü'atum* vergisi" tahsil edildiği kaydedilmektedir.
- Kt 88/k 73 numaralı metinde, 5.5 mana gümüş üzerinden 1/60 oranında *saddü'atum* uygulandığı görülmektedir.
- Kt a/k 1056'da, 3.3 mana gümüşe *saddu'atum*'un aynı oranla yansıtıldığı belirtilmiştir.
- Kt 88/k 419 numaralı metinde ise, 1 mana gümüş üzerinden yine 1/60 oranında *saddu'atum* tahsil edildiği açıkça belirtilmektedir.

Ancak, Kt n/k 723 numaralı metinde *saddu'atum* vergisinin 1/22 oranında alındığına dair bir kayıt bulunmaktadır ve bu durum, genelde sabit olan 1/60 oranından farklılık göstermektedir. Bu, verginin bazı durumlarda farklı oranlarla uygulandığını ortaya koymaktadır.⁹⁴

⁹² R. Kuzuoğlu, a.g.m, s 40.

⁹³ B. Sabahattin, a.g.m, s 9.

⁹⁴ Emin Bilgiç, "Kültepe Hüyükünde Çıkan Üç Tablet." *Anadolu* S 08, 1964, s 125-143.

Saddu'atum vergisi, Kanis'te bulunan *kârum* ve bet âlim'e ödenmekteydi. Kt a/k 1056, Kt n/k 723, Kt t/k 1 ve Kt t/k 25 numaralı yeni kaynaklar, bu verginin bet kârim'e ödendiğine dair daha önceki bilgileri doğrulamaktadır. Bu bağlamda, tüccarlar, bazen ödeme veya vergi yükümlülüklerinden kurtulmak amacıyla tehlikeli, dar ve güvenli olmayan yolları (*harrân suqinnim*) tercih etmekteydiler. Ancak bu yolların kullanılması, *saddu'atum* vergisinden muaf olmalarını sağlamıyordu. Tüccarların bu zorlu yolları tercih etmelerinin sebebi, başka vergilerden kaçınma çabası olarak değerlendirilebilir.

Saddu'atum vergisinin Anadolu'da tüccarlardan, ulaştıkları veya seyahat ettikleri bölgelerde alındığına dair bilgiler de mevcuttur. Özellikle Kt t/k 1 ve Kt t/k 25 numaralı metinlerden, *saddu'atum* ödemesiyle bet *wabri*'ye (misafir evi, yani konaklama ücreti) yapılan ödemenin aynı miktarda olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu durum, *saddu'atum*'un belirli bir oran üzerinden hesaplandığından tesadüfi olabilir ve her zaman böyle bir paralellik beklenmemelidir.⁹⁵

2.2.3. Tâtum Vergisi

Tâtum kelimesi, *tâtum*, *ta'tum* ve *dâtum* olarak farklı telaffuzlarla kaydedilmiştir. Bu terim, Asur'dan gelen kervanlardan Anadolu'ya ulaşıldığında alınan vergi ya da yol vergisi olarak değerlendirilmiştir. *Tâtum*'un, kervanın geçtiği her yerde uygulanan ve malın değerinin belirli bir oranı üzerinden alınan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca elde edilen gelirlerin büyük bir kısmının karakol masrafları ve güvenlik sağlamak için harcandığı bilinmektedir.⁹⁶

Örneğin, Kt 88/k 1025 numaralı metnin 1-9. satırlarında geçen: "*2 GÎN KÛ. BABBAR istu Salatuar adi Kaniş tâtum 2 GÎN KÛ.BARBAR istu Kaniş adi Hahhim tâtum iksud*", tâtum vergisinin kervanın geçtiği her noktada toplandığını göstermektedir. Aynı şekilde, Kt 84/k 51 ve Kt b/k 131 numaralı metinlerde geçen ifadeler, kervanların geçtiği her yerde alınan vergi türünün tâtum olduğunu teyit etmektedir. Bu metinlerde geçen "*lu nishassunu lu tâssunu*" ve "*balim tâlim balim nishatim*" ifadeleri, *nasâhum* vergisi gibi tâtum vergisinin de kervan duraklarında alındığını doğrulamaktadır. Bunlara ek olarak, kelimenin *tâtum sa harrânim* ifadesinde geçmesi, bu verginin yerli krallıklar tarafından tahsil edildiğini işaret etmektedir.⁹⁷

2.2.4. Qaqqadâtum Vergisi

⁹⁵ B. Sabahattin, a.g.m, s 8.

⁹⁶ S. Çeçen, a.g.m, s 235.

⁹⁷ B. Sabahattin, a.g.m, s 11.

Qaqqadâtum, baş veya kafa anlamına gelen *qaqqadum* kelimesinden türetilmiş bir terimdir ve "kafa vergisi" olarak da bilinir. Bu vergi, Asur'dan Anadolu'ya giden ticarî mallarla yüklü kervanlarda, bazı istisnalar dışında, her birey için alınan bir ödeme türünü ifade eder.

Tâtum vergisi, ticarî mallar üzerinden belirli oranlarda alınırken, *qaqqadâtum* her bir kişi üzerinden belli miktarlarda alınan bir vergi olarak yerli krallar tarafından tahsil edilmiştir. Kervanda yer alan her birey için ödenen *qaqqadâtum*'un genellikle 10 veya 15 *seqel* olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte, daha düşük miktarların da kafa vergisi olarak ödendiği görülmektedir.⁹⁸ Örneğin, Kt 83/k 202 numaralı metnin 6-8. satırlarında ve Kt n/k 622 numaralı metnin 12-14. satırlarında, Kalayla ilgili bir bahiste bu miktarın 5 *seqel* olarak belirlendiği belirtilmiştir. Bu durum, *qaqqadâtum* vergisinin farklı miktarlarda alındığını ortaya koymaktadır.

Kervanın bulunduğu şehir, taşınan malların türü ve miktarı, buna ek olarak sosyal ve ekonomik faktörler, bu vergi miktarındaki farklılıkların başlıca sebepleri arasında yer almaktadır.

2.2.5. İsratum Vergisi

İsratum, *esrum* kelimesinden türetilmiş olup, "öşür vergisi" olarak tanımlanmıştır. Yerel idareciler tarafından elbiselerden alınan %10 oranındaki bu vergi, bazı kaynaklara göre sadece bir vergi türü değil, aynı zamanda sarayın gelen mal üzerindeki ilk satın alma hakkını ifade etmektedir.

Metinlerde genellikle, *nasâhum* vergisi alındıktan sonra geriye kalan malın %10'u şeklinde kullanılmakta olan *isratum* vergisi, yeni belgelerle doğrulanmaktadır. Örneğin, Kt c/k 454, Kt 81/k 134, Kt 83/k 136 ve Kt 84/k 236 numaralı metinlerde *isratum*'un %10 oranında alındığı belirtilmiştir. Ancak, Kt c/k 452 numaralı metinde 125 kumaş için 9,5 kumaş, Kt b/k 666 numaralı metinde 215 kumaş için 18,5 kumaş ve Kt c/k 450 numaralı metinde 173 kumaş için yalnızca 6 kumaşın *isratum* olarak verildiği gözlemlenmiştir. Bu durum, her zaman %10 oranına uyulmadığını göstermektedir.⁹⁹

⁹⁸ E. Bilgiç, a.g.m, s 235.

⁹⁹ B. Sabahattin, a.g.m, s 11.

Özellikle Kt 81/k 134 numaralı metnin 5-20. satırlarında yer alan şu ifade: "Toplam 99 *kutânum* kumaşını saraya soktular. İçinden 4 *kutânum* kumaşı satıldı ve 5 *kutânum*'u nishatum (vergisi olarak) aldılar. 90 *kutânum*'u bana şevkettiler. 9 *kutânum*'u *isrâtum* (vergisi olarak) ve 3 *seql* gümüşü kendiliğimden verdim," metin, *isratum* kelimesinin sarayın alım hakkı şeklinde yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu ifade, K.R. Veenhof'un *isratum* hakkında yaptığı açıklamaya, yani sarayın gelen malın %10'unu ilk satın alma hakkı olduğu görüşüne uymamaktadır.

2.2.6. Waşitum, Eribtum ve Metum Hamsat Vergileri

Waşitum, *waşâ'um* fiilinden türetilmiş olup "bırakmak, terk etmek" anlamına gelir. Asur'dan Anadolu'ya giden kervanlardan alınan bu vergi, yükün 1/120'si oranında olup, kervanın hareketi sırasında alınan bir tür ihraç vergisidir. *Waşitum*'un, kervanın *Kanis*'ten ayrılması sırasında ödendiğine dair belgeler de bulunmaktadır. Özellikle MAH 19611 numaralı metinde, *waşitum*'un bet *limmim*'e ödendiği görülmektedir.¹⁰⁰

Eribtum, *erâbum* fiilinden türetilmiş olup "giriş yapmak, varmak" anlamına gelir. Bu vergi, *waşitum* ile ters bir anlam taşır ve kervanın giriş yaptığı yerlerde alınır. *Eribtum*'un, özellikle *kânım dâiresine* ödendiği bilinmektedir. Ayrıca bazı metinlerde *eribtum*, "prense verilen hediye" veya "giriş izni almak için krala verilen hediye" olarak da tanımlanmıştır.¹⁰¹

Metum Hamsat ise, *meat(um)* ("100") ve *hamsat/hassat* ("5") kelimelerinin birleşimiyle oluşmuş bir terimdir. Bu ifadeyle anlatılmak istenen, %5 oranında bir vergi veya ödemedir. Genellikle, *kânım dâiresine* ödenen bir tür vergi olarak kabul edilmiştir. Kt c/k 257, Kt c/k 450 ve Kt c/k 452 numaralı metinlerde, *metum hamsat*'ın *kârum dâiresine* ödendiği ve burada belirtilen ödemelerin doğruluğu teyit edilmiştir. Bu metinlerden ilk ve sonuncusunda 240 mina Kalay için 12 mina, 75 kumaş için ise 3 ¾ kumaşın ödendiği bilgisi yer almaktadır. Bu veriler, *metum hamsat*'ın işlevini ve oranını daha açık bir şekilde doğrulamaktadır.

2.3. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Asurlu Tüccarlar

Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ilişkilere dair bir diğer önemli arkeolojik bulgu, Kütahya il merkezinin 25 km kuzeybatısında yer alan Seyitömer Höyük'te bulunan on adet Akad silindir mührüdür. Bu mühürler, MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Akadlıların

¹⁰⁰ E. Bilgiç, a.g.m, s 235.

¹⁰¹ S. Çeçen, a.g.m, s 240.

Anadolu'nun batısına kadar ulaştıklarını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Akadlı tüccarların Anadolu'daki faaliyetlerine ışık tutan bir başka önemli veri ise, Kayseri yakınlarındaki Kültepe Höyüğü'nde bulunan mühür baskılarıdır.¹⁰² Erken Tunç Çağı'na tarihlenen ve sayıları 1000'i aşan bu mühür baskıları, Kültepe'nin o dönemdeki uluslararası ticaret ağındaki yerini açıkça ortaya koymaktadır. Kültepe, eski adıyla Kaniş, Mezopotamya ve Suriye ile olan ticari ilişkileri sayesinde Orta Anadolu'nun güçlü krallıkları arasında önemli bir konuma sahip olmuştur.¹⁰³

Filolojik çalışmalar, MÖ 3. bin yılda Akadlı tüccarların Anadolu'da faaliyet gösterdiğini doğrulamaktadır. Bu bilgiler, Tel-El-Amarna'da bulunan Akadca ve Boğazköy'deki Hititçe nüshalarda yer alan Şar-Tamhari (Savaşın Kralı) metinlerinden elde edilmektedir. Metinlerde, Akad Kralı Sargon ve torunu Naram-Sin'in Anadolu'ya düzenlediği askeri seferler anlatılmaktadır. Anadolu'nun Puruşanda (Acemhöyük) şehrinde yaşayan Akadlı tüccarlar, yerel bir kral olan Nur-daggal'a karşı yardım talebiyle Sargon'a başvurmuşlardır. Metinler, Sargon'un Nur-daggal'ın şehrini ele geçirip surlarını yıktığını detaylandırmaktadır. Ayrıca Naram-Sin'in Anadolu'ya düzenlediği seferde 17 krallık ile savaştığı da belgelerde yer almaktadır. Akadlıların Anadolu'ya ilgisinin temelinde, bölgedeki zengin hammadde kaynakları ve yeraltı zenginlikleri gibi ekonomik etkenler yatmaktadır. Hem arkeolojik hem de filolojik kanıtlar, MÖ 3. bin yılın sonlarına doğru Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticari ilişkilerin yoğun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

MÖ 2. binyılda Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari faaliyetlerin artık düzenli bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Bu dönemde Asurlu tüccarlar, Anadolu ile güçlü ticari ilişkiler kurmuşlardır. Asur ve Anadolu arasındaki ticaretin başlangıç tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, başlangıçta kervanlar Kaniş ve Hahhum gibi önemli ticaret merkezlerine uğrayarak alışveriş yapmışlardır. Zamanla, yerel yönetimlerin desteğiyle tüccarlar, bu şehirlerde kalıcı ticaret kolonileri ve merkezleri kurmanın daha faydalı olacağına karar vermişlerdir.¹⁰⁴ 1983 yılında bulunan, I. Erişum'a ait mühür baskılarına sahip iki kil zarf, bu yerleşimlerin onun döneminde kurulduğunu göstermektedir. Eski Asur kara ticaretinin amacı, Anadolu'dan altın ve gümüş alarak bu değerli madenleri Asur'a götürmek ve

¹⁰² Ellery Frahm-Thomas-C. Hauck, "Origin of an Obsidian Scraper at Yabroud Rockshelter II (Syria): Implications for Near Eastern Social Networks in the Early Upper Palaeolithic", *Journal of Archaeological Science: Reports*, S.13, 2017, s.416-424.

¹⁰³ Fikri Kulakoğlu-Güzel Öztürk, "New Evidence for International Trade in Bronze Age Central Anatolia: Recently Discovered Bullae at Kültepe-Kanesh", *Antiquity*, C.89, S.343, 2015, s.2-3.

¹⁰⁴ Turgut Yiğit, "Akadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.40,2000, s.21-22.

karşılığında Lapis Lazuli, Kalay ve yünlü kumaşlar gibi ürünleri Anadolu'ya satmaktı. Bu ticaret, Asur ile Anadolu arasında kervanlarla gerçekleştiriliyordu. Ticaret süreci, önce malların satın alınıp kervanlara yüklenmesi, ardından Anadolu'ya götürülerek satılması ve elde edilen altın ve gümüşün Asur'a geri taşınması şeklinde işlemekteydi. Asurlu tüccarlar, hem Anadolu'nun ihtiyaçlarını karşılamak hem de kendi ekonomilerini beslemek amacıyla bu ticari ilişkileri kurmuşlardır.¹⁰⁵

Koloni Çağı'nın nasıl sona erdiği konusunda kesin bilgiler mevcut olmasa da, bu dönemin sonlarına doğru Anadolu'daki şehir devletlerinin, Hitit kökenli Kuşşara Kralı Pithana ve oğlu Anitta'nın saldırılarına maruz kaldığı bilinmektedir. Bu saldırılar sonucunda Kaniş şehri Anitta'nın kontrolüne geçmiş ve Hititler, Anadolu'da siyasi birliği sağlama yönünde önemli bir adım atmışlardır. Aynı zamanda, Asur Kralı Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra Asur Devleti'nde yaşanan otorite boşluğu ve sonrasında kargaşa, Asurlu tüccarları olumsuz etkileyerek ticari faaliyetlerin büyük oranda kesintiye uğramasına neden olmuştur. Koloni Çağı'nın sona ermesiyle birlikte Anadolu'da Hitit Devleti yükselirken, Mezopotamya'da ise kısa süreli bir siyasi parçalanma döneminin ardından Babil Kralı Hammurabi'nin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

2.3.1. Asurlu Tüccarlar

Asurlular, başlangıçta Mitanni Krallığı'na bağımlı bir devlet olarak varlık gösterdiler, ancak zamanla güçlenerek Mısır da dâhil olmak üzere Ön Asya'nın büyük bir kısmını kontrol eden dev bir imparatorluk haline geldiler. Asur tarihine odaklanmak, bir bakıma Anadolu'nun Eski Çağ tarihini yazmak anlamına gelir, çünkü Asur İmparatorluğu'nun geniş toprakları arasında Anadolu'nun özel bir yeri vardır. Asurlular, kuruluşun çöküşüne kadar yaklaşık 14 asır süresince Anadolu ile sürekli ve yakın temas içinde olmuşlardır. Anadolu'daki yazılı tarih ise Asurlu tüccarların bölgeye gelişiyle başlamıştır.¹⁰⁶ Asur'un güçlü bir devlet olarak ortaya çıkışı, I. Şamşi-Adad'ın hükümdarlığı dönemine (MÖ 1811-1776) dayanır. Şamşi-Adad'ın ölümünün ardından Asur kısa bir süre sessizliğe bürünmüş, bu dönemde Mitanni, Hitit ve Mısır krallıkları Ön Asya'nın büyük güçleri olarak ön plana çıkmıştır. Ancak Asur, M.Ö. 1365 yılında Asur-uballit ile yeniden yükselerek bölgedeki güçlü devletler arasında yerini almıştır. Asur İmparatorluğu tarihsel olarak Eski Asur (MÖ yaklaşık 2000-1600), Orta Asur (MÖ

¹⁰⁵ Klass R. Veenhof, "Eski Asur Kronolojisi ve Kaniş", Fikri Kulakoğlu-Selmin Kangal (Ed.), Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş-Karumu, içinde, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.33-34.

¹⁰⁶ Gürkan Gökçek, Asurlular, Bilgün Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2015, s.64.

yaklaşık 1500-1000) ve Yeni Asur (MÖ yaklaşık 1000-612) olmak üzere üç ana döneme ayrılmaktadır.

2.3.2. Asurluların Anadolu'daki Teşkilat Yapısı

Asur Devleti'nin Anadolu şehir krallıklarıyla olan ticari ilişkileri doğrudan olmasa da, ülkenin ekonomik büyümesine büyük katkı sağlamıştır. Asur, Anadolu'da ticaret yapan tüccarlarının faaliyetlerini yakından izleyerek desteklemiş ve bu ticari girişimlerin başarılı olması için çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Kolonilerde ihracat ve ithalat süreçlerini düzenlemek, Asur ile koloniler ve yerel krallıklar arasındaki ticari, idari ve hukuki ilişkileri yönetmek amacıyla çeşitli yapılar kurulmuştur. Bu yapıların işleyişi, tüccarlar arasında güçlü bir dayanışma ortamı oluşturmuş ve ticaretin sorunsuz ilerlemesine olanak sağlamıştır.¹⁰⁷

Asurlu tüccarlar, sınırlar ötesi ticaretin ilk temsilcileriydi. Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da, yaklaşık 40 şehirde kārūm ve wabartum adı verilen ticaret kolonileri kurarak geniş bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. Bu kolonilerin yönetim merkezi ise Kültepe-Kaniş'teki kārūm'du. Bu durum, Asurlu tüccarların Anadolu'da ticaret yaptıklarını gösteren önemli arkeolojik bulgular arasında yer almaktadır. Asurluların bu bölgelerde kurduğu ticari teşkilat ve sistem, ileri düzeyde bir organizasyon yapısına sahipti ve Asur'un zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

2.3.3. Kārūm Teşkilatı

Asurlu tüccarlar, Asur Devleti'ne bağlı olarak kurdukları kārūmlar aracılığıyla ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Merkezi Asur şehri olan bu ticaret ağının Anadolu'daki başlıca merkezi, Kaniş kārūmu olarak bilinen Kültepe'deki koloni idi. Kārūm, sadece ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkez olmanın ötesinde, aynı zamanda tüccarların ve ticaretin düzenlenmesini sağlayan önemli bir idari yapıya sahipti. Bu merkezde, "şehrin babaları" olarak adlandırılan bir meclis bulunmaktaydı ve tüccarların faaliyetlerine dair kararlar bu meclis tarafından alınmaktaydı.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Remzi Kuzuoğlu, "Anadolu'nun En Eski Yazılı Kaynaklarına Göre Faiz." Proceedings Book, 2016, s 315.

¹⁰⁸ Sebahattin Bayram, "Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler", X. Türk Tarih Kongresi, (22-26 Eylül 1986), Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.454-455.

Kārumlar, Asur ile Anadolu arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir köprü görevi görüyordu. Asur'dan gelen ticari ve siyasi kararlar, kārum aracılığıyla diğer ticaret kolonilerine ve Anadolu'daki yerel krallıklara iletiliyordu. Bu nedenle kārumlar, bir nevi elçilik işlevi üstlenmişti. Aynı zamanda, Asur'dan gelen malların depolanması, yerel saraylara teslim edilmesi ve önceki ticaretlerde doğan ödemelerin tahsili gibi konularda da tüccarlara büyük destek sağlıyorlardı. Bu sistemin işleyişine dair en çarpıcı örneklerden biri, Fransız araştırmacılar C. Michel ve P. Garelli tarafından yayımlanan, Prof. Günbattı'nın dublikatını sunduğu Kt. n/k 504 numaralı belgedir. Bu belgede, Anadolu sarayında casuslukla suçlanan bir Asurlu'nun suçsuz olduğunun kanıtlanması için kārum heyetinin saraya çıkıp kral ve kraliçeyle yaptığı görüşmeler anlatılmaktadır. Bu tür belgeler, kārumların ticaret kadar siyasi anlaşmazlıklarda da önemli roller üstlendiğini göstermektedir.¹⁰⁹

Anadolu'da kārum, "ticaret merkezi" veya "pazar yeri" anlamında kullanılsa da, kökeni Akadca'da "liman" anlamına gelmektedir. Kārumlar genellikle krallık merkezlerinde veya büyük şehirlerde kurulmuşken, wabartum adı verilen daha küçük ticaret kolonileri de bu yapının bir parçasıydı. Wabrum/ubrum (misafir) kelimesinden türeyen wabartumlar, tüccarların konakladığı, yük hayvanlarını dinlendirdiği ve ticari mallarını depoladığı kervansaray benzeri duraklar olarak işlev görmekteydi.¹¹⁰

Asurlu tüccarların birçoğu hayatlarının büyük bölümünü bu kolonilerde geçirirken, bazıları ticaretin gereği olarak hem Asur'a hem de Anadolu'daki farklı şehirlerdeki kolonilere sık sık seyahat ediyordu. Tüccarların tüm ticari faaliyetleri, yatırım, alım-satım, kredi işlemleri gibi, koloni sisteminin belirlediği kurallar doğrultusunda yürütülmekteydi. Bu ticaret sistemi, Asur'un düzenli ve disiplinli bir ticaret ağına sahip olduğunu ve bu ağın Anadolu'daki ekonomik ve siyasi etkileşimlerde ne kadar büyük bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir.

Kārum daireleri, Asurlu tüccarların ticaret mallarını depoladıkları ve değerli metallerini güvence altına aldıkları önemli merkezlerdi. Bu depolarda, özellikle gümüş ve bakır gibi değerli mallar korunuyordu. Birçok metin, kārum dairelerinin bu işlevine dair bilgiler sunmaktadır. Örneğin, Kt. 4, 58 numaralı bir mektupta, "Toplam 330 mina bakır içinden 40 mina kaliteli bakırı ve 120 mina bakırı senin hissen olarak kārum dairesine depo ettim" ifadesi geçmektedir. Bu hizmetler karşılığında tüccarlar, buldukları yerlerdeki kārum

¹⁰⁹ C. Günbattı, a.g.e, s.164.

¹¹⁰ G. Gökçek, a.g.e, s.54.

dairelerine vergi ödemekteydiler.¹¹¹ Her koloninin kendine ait bir k̄arum dairesi bulunuyor ve tüccarların isimleri bu dairelerdeki tabletlerde kayıt altına alınıyordu.¹¹²

Örneğin, İkuppia adlı bir Asurlu tüccar, bir meslektaşına gönderdiği I 482 numaralı mektupta şöyle demektedir: "Talimatın gereğince k̄arum dairesine girdik ve k̄arum'un tabletlerini inceledik, fakat senin adın kayıtlı değildi." Başka bir metinde ise Puruṣhattum şehrindeki k̄arum dairesiyle ilgili olarak, "Senin hissene Būr-Aṣṣur aldı. Onun adı k̄arum dairesinde kayıtlıdır" şeklinde bir bilgi yer almaktadır. Bu tür belgeler, k̄arum dairelerinin yalnızca ticaretin düzenlenmesi değil, aynı zamanda tüccarların haklarının korunmasında da önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.¹¹³

2.3.4. Wabartum Dairesi

Asurlu tüccarlar, Anadolu'daki her şehirde k̄arum teşkilatı kurmamışlardı. Yalnızca büyük şehirlerde k̄arumlar yer alırken, daha küçük yerleşimlerde wabartum adı verilen ticaret merkezleri bulunuyordu. Wabartumlar, tıpkı k̄arumlar gibi Asurlu tüccarların karşılaştıkları sorunları çözmek için oluşturulmuştu. Bu yapılar, tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözüyor, tüccarların alacaklarını tahsil ediyor, mallarını depoluyor ve kefalet hizmetleri sağlıyordu.¹¹⁴ Asurlu tüccarların yerleştiği her şehirde farklı ölçeklerde ticari örgütler mevcuttu ve bu yapılar, şehirdeki kolonistlerin sayısına göre şekillenmişti. Tüm bu ticari organizasyonlar, Kaniş k̄arumuna ve nihayetinde Asur Şehir Devleti'ne bağlı olarak faaliyet gösteriyordu.

Asur Kolonileri'nin bulunduğu şehirler; k.= k̄arum, w.= wabartum¹¹⁵

1. Apum (k.)	20. Şinahutum (w.)
2. Amkuwa(w.)	21. Şimala(w.)
3. Badna (w.)	22. Şupululiya (k. ve w.)
4. Buruddum (k.)	23. Tawiniya (k.)
5. Eluhut (k.)	24. Tegarama (k.)
6. Hahhum (k.)	25. Timelkiya (k.)
7. Hanaknak (w.)	26. Tişmurna (w.)

¹¹¹ İ. Albayrak, a.g.m, s.37.

¹¹² Bayram, Sebahattin ve Remzi Kuzuoğlu, "Takı Takma Âdetinin Eski Asur Toplumundaki İzleri",2015, s 34.

¹¹³ B. Sebahattin ve R.Kuzuoğlu, a.g.e, s 34.

¹¹⁴ R. Kuzuoğlu, a.g.m, s 315.

¹¹⁵ C. Günbattı, a.g.e, s.42-43.

8. Harzimna (w.)	27. Tuhipiya (w.)
9. Hattuş (k.)	28. Turhumit (k.)
10. Hurama (k.)	29. Ulama (w.)
11. Kaniş (k.)	30. Upi (w.)
12. Kuburnat (w.)	31. Urşu (k.)
13. Kuşşara (w.)	32. Uşşa (w.)
14. Mama (w.)	33. Wahşuşana (k.)
15. Nihriya (k.)	34. Waşhaniya (k. ve w.)
16. Puruşhattum (k.)	35. Zalpa (k. ve w.)
17. Şalahşuwa (k.)	36. Zimişhuna (w.)
18. Şamuha (w.)	
19. Şalatuwar (w.)	

2.3.5. Tüccar Dairesi

Kolonilerde ticari hayatın merkezinde yer alan önemli kurumlardan biri de tüccar dairesi (bēt tamkārīm) idi. Bu kurum, tüccarlar arasından seçilen kişilerle oluşturulmuş geniş bir memur kadrosuna sahipti ve başlıca görevi, mali sıkıntı yaşayan tüccarlara faizle kredi sağlamaktı. Bu sistemin işleyişine dair en güzel örneklerden biri, Kt. 88/k 97b numaralı belgede karşımıza çıkar. Belgede, kız kardeşlerini evlendirmek isteyen üç kardeşin yapacakları harcamalar için nasıl para bulacaklarını tartıştıkları bir mahkeme tutanağı yer almaktadır. Kardeşlerden Pilah-İştār, diğer kardeşleri Şu-Zuzu ve Mannum-balum-Aşşur'a şu teklifi yapar: “*Kız kardeşimiz evlilik çağına geldi. Gelin, harcamalar için hep birlikte biraz gümüş biriktirelim ve eksik kısmı tüccar dairesinden faizle alalım.*” Kardeşleri ise şöyle yanıt verir: “*Bizim elimizde gümüş yok. Git, bizim adımıza tüccar dairesinden faizle gümüş al, harcamaları yap. Daha sonra bu gümüşü ve faizini babamızın firmasının stoklarından öde.*”¹¹⁶

Bu örnek, tüccar dairesinin yalnızca ticari işlemler için değil, sosyal ve ailevi meselelerde de ne kadar önemli bir finansal kaynak olduğunu göstermektedir. Tüccarlar, büyük harcamalar yapmaları gerektiğinde tüccar dairesinden aldıkları kredi sayesinde bu yükümlülükleri yerine getirebiliyorlardı. Bu durum, tüccar dairesinin ticaret kolonilerindeki önemini ve işlevselliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹¹⁷

¹¹⁶ C. Günbattı, a.g.e, s.110-111.

¹¹⁷ Nejat Bozkurt, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, S. 2, 2010, s.153-155.

2.3.6. Ticari Kredi Ve Borç İlişkisi

Asurlu tüccarlar, sermayelerini birleştirerek büyük ticaret şirketleri kurmuş ve bu şirketler aracılığıyla Asur'dan Anadolu'ya kervanlar göndermişlerdir. Kültepe metinleri, bu ortaklıklar hakkında bilgiler sunmakta ve sermayedarın kâr ve zarara katılımı ya da yalnızca kâra ortak olması gibi çeşitli koşulları içermektedir. Asurlu tüccarlar, getirdikleri malları Anadolu halkına genellikle vadeli olarak satıyorlardı. Yerli halka borç verdiklerinde, bu borçlar yazılı senetlerle güvence altına alınıyordu. Ziraatla uğraşan yerli halk, borçlarını genellikle hasat veya bağ bozumu dönemlerinde ödüyordu. Borçların ödeneceği zamanla ilgili kullanılan zirai ifadeler şunlardı:

1. Orak tutma zamanına kadar, orak zamanında, orak tutma zamanından sonra,
2. Ekme işinin bitmesinde,
3. Uttatum isimli tahılın (buğday) dolgunlaşmasında,
4. Fazla işlerin yapılmasında, fazla işlerin yapılmasına girişte, fazla işlerin toplanmasına kadar,
5. Ekim işinin ittu'sunda,
6. Yeşilliğin başında/ilkbahara kadar,
7. Biranın mayalanma zamanına kadar,
8. Bağ bozumuna kadar.

Bu senetlere göre, eğer vade dolduğunda borç ödenmezse aylık olarak faiz ilave edilirdi. Çivi yazılı belgelere göre, Anadolu'da yerleşik bir faiz uygulaması vardı. Asurlu tüccarların kendi aralarındaki borç alışverişlerinde uyguladıkları faiz oranı %30 olarak belirlenmişti. Ancak yerli halka borç verdiklerinde bu oran %60'tan %240'a kadar değişebiliyordu, bu da tüccarların önemli kârlar elde etmelerini sağlıyordu.¹¹⁸

Ayrıca Asurlu tüccarlar kervanlarla Anadolu'daki temsilcilerine mal gönderiyor ve bu malların satışını güvenilir kişilere emanet ediyorlardı. Belgelere göre, Asurlu tüccarlar faizli borç vererek kazançlarını artırmışlardır. Eski Asurca metinlerde üç farklı faiz türü uygulanmaktaydı: "Anapara faizi", "Temerrüt faizi" ve "Bileşik faiz". Tüccarlar, hukuki güvence sağlamak için yazılı sözleşmeler düzenliyorlardı. Bu sözleşmelerde borç miktarı, borcun cinsi, borçlu ve alacaklı taraflar, tarih, vade, faiz oranı ve şahitler yer alıyordu. Hukuki bir talepte bulunabilmek için bu belgelerin varlığı zorunluydu. Asurlu tüccarların yerli halkla

¹¹⁸ Cahit Günbattu, Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kültür Yayınları, Kayseri 2012, S.89, s.123-124.

yaptıkları borç anlaşmaları, kendi aralarındaki anlaşmalardan farklı olup, yerli halka uygulanan faiz oranları genellikle daha yüksek ve ödeme vadeleri daha kısa oluyordu.¹¹⁹

2.4. Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki Ticari Ve Sosyal İlişkiler

Asur Ticaret Kolonileri Çağı, tüccarların Anadolu'ya gelişlerine göre iki aşamada ele alınabilir. Ticaretin başladığı erken dönemde, Anadolu'da daha çok erkek tüccarların ve onlara yardımcı olan işçilerin bulunduğu görülmektedir. Bu ilk nesil tüccarlar, yaşlandıklarında Asur'a dönerek geri kalan hayatlarını orada sürdürmüşlerdir. Bu durumu, Kültepe'de önemli tüccarlardan biri olan Puşu-ken'in karısı Lamassi, İnaya'nın karısı Taram-Kubi ve Assur-malik'in karısı Tarismatum ile olan yazışmalarında görebiliyoruz. Asur'da oturan eşlerin kocalarına yazdıkları mektuplarda, onlardan Asur'a harçlık olarak gümüş göndermelerini istemeleri de bu durumu desteklemektedir.

Zamanla, tüccarlarla yerli halk arasındaki ilişkiler, ticaretin ötesine geçerek sosyal boyutlar kazanmıştır. Asurlular, zamanla ailelerini de Anadolu'ya getirerek, burada Asurlu nüfusunun artmasına yol açmışlardır. Bu sosyal değişimin bir örneği, tüccarların başlangıçta ticaret için satın aldıkları yerli amtum (kadın köleleri) zamanla kendilerine eş olarak almalarıdır. Ayrıca Asurlu tüccarların Kaniş'te ev satın alarak Anadolu'ya yerleşmeleri de bu dönüşümün bir başka göstergesidir.¹²⁰

Asur ve Anadolu arasındaki ticari ilişki, uzun bir zaman diliminde yavaş yavaş gelişmiş ve düzenli bir yapı kazanmıştır. Bu süreçte, tüccarlarla yerli halk arasında herhangi bir iletişim sorunu yaşanmamıştır. Özellikle pazar yerlerinde, her iki tarafın da dilini konuşup yazabilen kişiler bulunmaktaydı. Kültepe metinlerinde, bu dönemde "targumannum" (tercüman) olarak adlandırılan bir meslek grubu ile karşılaşılıyor. Bu grup, "rabi targumannim" (tercümanlar amiri) adı altında örgütlenmiş olup, Asurca ile yerel diller arasında köprü görevi üstlenmiştir. Bu tercümanlar, ticari ilişkilerin sorunsuz ilerlemesinde önemli bir rol oynamışlardır.¹²¹

2.4.1. Ticari İlişkiler

¹¹⁹ N. Bozkurt, a.g.m, s.157-158.

¹²⁰ İrfan Albayrak, "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 2000, 35-42.

¹²¹ İ. Banu Doğan, "Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.150.

Asurlu tüccarların Anadolu'daki yerli halkla olan ticari ilişkileri, büyük ölçüde borç senetleri üzerinden izlenebilir. Asurlular ya doğrudan tüccar olarak ticaretle ilgilenmişler ya da ticaretle dolaylı olarak bağlantılı meslek dallarında faaliyet göstermişlerdir. Bu meslekler arasında, tamkarum (tüccar), şiprum (haberci), kassarum (yük sarıcısı), ummianum (sermaye sahibi), suharum (hizmetçi), tuşarrum (yazıcı), ve daiianum (hâkim) gibi, Asur ve Anadolu arasındaki ticaretin gelişmesiyle ortaya çıkmış pek çok yan meslek bulunmaktadır.

Kültepe metinlerinde Asurlular, “DUMU Aşşur” (Asur vatandaşı) olarak tanımlanırken, yerli halk ise Kanişli, Wahşuşanalı, Huralı gibi ifadelerle anılmaktadır. Ayrıca yerli halkı tanımlamak için kullanılan nuaum kelimesi başlangıçta “kaba, cahil, kültürsüz” anlamında olsa da, zaman içinde bu kelimenin ticaretle doğrudan bağlantılı yerli tüccarları tanımlamak için kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. İlk başta yazıyı bilmeyen yerli halk için kullanılan bu terim, zamanla Anadolu kökenli tüccarları ifade etmek için evrilmiştir. Örneğin, Kt. m/k 4 numaralı metinde bir Asurlu tüccar, “bizimkiler” ifadesiyle Asurlu tüccarları, nuaum kelimesiyle ise yerli tüccarları kastetmiştir. Mektubun ilgili satırları şu şekildedir:

“Ben uzak bir seyahate çıkmak zorundayım. Sizler benim vekilim olarak orada bulunuyorsunuz. Dikkatli olun ve gümüşü hem yerlilere hem de bizimkilere tarttırın!”

Bu durumu destekleyen bir başka önemli örnek, Asurlu tüccarların borçlarından dolayı yerli tüccar evlerinde rehin tutulduğuna dair belgelerdir. Bu kurum, bīt nuāim olarak adlandırılmış ve Asur'daki bīt tamkārīm modelinden esinlenerek yerli tüccarların oluşturduğu “yerli tüccar evi” olarak işlev görmüştür.¹²² Ancak, bu rehin şartlarına dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, borçlunun ticari faaliyetlerinin sınırlandırılması veya alacaklı lehine bir süre çalıştırılması söz konusu olmuş olabilir.¹²³ Yerli bir tüccar veya kuruma rehin verilmek, Asurlu tüccarlar için oldukça zorlayıcı bir durumdu. Örneğin, Kusatum adında bir Asurlu kadının Ennat-Assur'a yazdığı Kt. o/k 13 numaralı mektupta, bu duruma dair şu ifadeler yer almaktadır:

“Ennat-Assur'a söyle Kusatum şöyle (söylü-Yor): Sen kardeşimsin! Burada benim yanımda kimse yoktur. Kardeşlerim beni yerli tüccar evinde bıraktılar, Yanımda hiç kimse yoktur! Lütfen bayan köleye dikkat et ve ilk ulak ile bana gelsin! Burada yanımda (ne) bayan hizmetçim (ne de) erkek hizmetçi(m) var.”

¹²² E. Frahm-Thomas C. Hauck, a.g.m, s.430.

¹²³ Hakan Erol, “Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası”, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.34, s.58, 2015, s.426.

Bu metin, Kusatum'un borçları nedeniyle yerli tüccar evinde yalnız bırakıldığını ve yalnızlık hissini vurguladığını gösterir. Bu yalnızlık, yerli halkın ona kötü muamelede bulunacağına dair bir endişeyi yansıtmaktadır. Aynı şekilde, Kt. o/k 86 numaralı metinde yerli tüccarların alacaklarını tahsil ederken sert bir tutum sergilediğine dair şu ifadeler yer almaktadır:

“Gümüşün ve bakır kazanın yerliye ait olduğunu sen bilmiyor musun? Sen benim kardeşimsin! Eğer bakır kazan satıldı ise, sen ve vekilim yünü kontrol edin ve mühürleyin ve aldığınız kadar bedeli ilk ulak (olan) Adat-tappa”i ile bana gönder ki burada yerli benim kanımı içmesin!” Bu örnekler, Asurlu tüccarların borç ilişkilerinde karşılaştıkları zorlukları ve yerli halkla olan ticari etkileşimlerinde zaman zaman sert ve zorlayıcı koşullar altında yaşadıkları deneyimleri gözler önüne sermektedir.¹²⁴

Asurlu tüccarların, yerli halkla olan ticaret ilişkilerinde zaman zaman borç alma ve ödeme konusunda ciddi sıkıntılar yaşadıkları belgelerle belgelenmiştir. Örneğin, yaklaşık 10 kg ağırlığındaki bir bakır kazanı satın, karşılığında yün sağlaması için İddi(ne)-Su'en adlı bir Asurlu'ya veren yerli bir kişinin, siparişi geciken Asurlu muhatabını sıkıştırması gerektiği anlaşılmaktadır. Metinde geçen “yerli burada benim kanımı içmesin” ifadesi, Asurluların borçlarını ödeyememeleri durumunda yaşadıkları sıkıntıların ciddiyetini ortaya koymaktadır. Bu durum, Asurlu tüccarların yerli tüccar evlerinde rehin tutulmalarına ve borçlarının karşılığında yüksek faizli kredi almalarına yol açan zorlukları yansıtmaktadır.

Asurlu tüccarların, yerli tüccar evlerinden borç aldıklarına dair diğer bir örnek, daha önce yayımlanmış n/k 567 numaralı belgedir. Bu metin, iki Asurlu tüccar arasında yazılmış ve oldukça hasar görmüş bir belgedir. Metnin kırık olmasından dolayı, Sumi-Abiya adlı kişiye ait 13 1/2 şeqel gümüşle ilgili detaylar tam olarak ortaya konulmasa da, gümüşün ödenmemesi durumunda "yerli tüccar evinden faizli olarak alacağım" ifadesinin, gümüşün ödenmemesi durumunda bir uyarı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu, yerli tüccar evlerinin yüksek faizli kredi sağladığını gösteren önemli bir bulgudur.¹²⁵

Bir başka örnek, Kaniş kārūm'unda geçen bir kararda yer almaktadır. Burada, Arziamur'un oğlu Aninanın yerliye borçlandığı 1/3 mina 3 şeqel gümüş borcunun Usur-sa Assur'un oğlu İddi(n)-Kubum tarafından ödendiği ve Anina'nın yerli tüccar evinden

¹²⁴ Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.102.

¹²⁵ H. Sever, a.g.m, s.426-427.

çıkarıldığı belirtilmektedir. Benzer bir durum başka bir kārūm kararında da görülmektedir: Sumi-adbiya adlı bir kişi, Timelkia'da yaptığı harcama sonucu 10 şeşel gümüşü ödemiş ve Buzua'nın oğlu Assur-nisuyu yerli tüccar evinden çıkartmıştır. Bu örnekler, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu tüccarların yerli halkla yoğun ticari ilişkiler kurduğunu ve yerli halkın yalnızca bir müşteri değil, ticari hayatta önemli bir aktör olarak yer aldığını göstermektedir. Yerli tüccarların, Asurlu tüccarlarla benzer ticari faaliyetler içinde bulunarak, Anadolu'daki ekonomik hayatta önemli girişimlerde buldukları ve yüksek faizli borçlar aracılığıyla Asurlularla ticari ilişkiler geliştirdikleri açıktır.¹²⁶

2.4.2. Ticari Faaliyetlerin Devamı Hususundaki Karşılıklı Şartlar Ve Sorumluluklar

Anadolu mahallî kralları ile Asurlu tüccarlar arasındaki ticaretin koşulları, kolonilerin ilk dönemi için belirli yazılı kurallara dayanmıyordu. Bu ticaretin düzeni, doğrudan ya da dolaylı olarak tespit edilen belgelerde yer alan verilere dayanarak, karşılıklı uygulamalardan şekillenmiştir. Bu ticaret ilişkilerinin başlıca koşulları ise şu şekilde sıralanabilir:¹²⁷

Asurlu tüccarların uyması gereken kurallar şu şekildeydi:

1. Anadolu'daki her şehir krallığının sarayına, malın türü ve miktarına göre değişen vergiler ödemek.
2. Sarayların, getirilen kaliteli kumaşlar üzerinde %10'luk bir satın alma hakkını kabul etmek.
3. Sarayların, bazı özel mallar üzerinde ticari tekellere sahip olduklarını kabul etmek ve bu malların ticaretini yapmamak.

Yerel kralların Asurlu tüccarlara sundukları güvenceler ise şu şekildeydi:

1. Tüccarların, kendi resmî kurumları olan kārūm'larda kanuni haklarını saklı tutarak, korunmalarını sağlamak.
2. Asur'a bağlı tüccarların yer aldığı kolonilerin, serbest bölgelerdeki tüm haklarını hukuki ve idari açıdan korumak.
3. Kralların kontrolündeki bölgelerde yolların güvenliğini sağlamak ve tüccarları soygunlar ile hırsızlıklara karşı korumak.

¹²⁶ C. Günbattı, a.g.e, s.51.

¹²⁷ İrfan Albayrak, "Uşur-şa-İştār Arşivinden Bakır Ticareti ile ilgili Bir Mektup", Ahmet Ünal Armağan Kitabı, İstanbul, 2016, s 25-33.

Bu karşılıklı yükümlülükler, Asurlu tüccarların ve Anadolu'daki yerli kralların ticaret ilişkilerinde bir düzen ve güven ortamı oluşturmuş, her iki tarafın da haklarını güvence altına almıştır.

2.4.3. Sosyal İlişkiler

Yerliler ile Asurlu tüccarlar arasındaki ilişkiler yalnızca ticaretle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal boyutlar da içermiştir. Belgelerde, aile hukuku kapsamında bazı ilişkilerin varlığına dair bilgiler bulunmakla birlikte, Koloni Çağı'na dair sosyal yaşamla ilgili ayrıntılar oldukça sınırlıdır. Anadolu'daki evlilik geleneklerinin nasıl yapıldığı, hangi koşullarda gerçekleştirildiği ve toplumun sahip olduğu geleneklerin neler olduğu hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Tabletlerde bu tür sosyal pratiğe dair bilgilere ancak nadiren rastlanmaktadır. Ancak, Asurluların kendi aralarındaki ilişkilerine bakarak, bu geleneklere dair kısıtlı da olsa bazı çıkarımlar yapmak mümkündür.

2.4.4. Evlilik

Asurlular ile yerli halk arasındaki ilişkiler sadece ticaretle sınırlı kalmamış, aynı zamanda aile hukuku çerçevesinde de çeşitli etkileşimler yaşanmıştır. Bu alanda, her ne kadar sayıları sınırlı olsa da, Asurlular ile yerli halkın evlenme ve boşanma gibi konularına dair önemli bilgilere ulaşılmıştır. Özellikle yerli kadınların Asurlu tüccarlarla evlendiklerini gösteren birçok belge bulunurken, bir Anadolu erkeği ile Asurlu bir kadının evlendiğine dair ise yalnızca bir metin mevcuttur. Kt. 91/k 425 numaralı tablet, Kaniş'ten Asur'da yaşayan Şimat-İştar adındaki kadına yazılmış bir mektuptur. Mektubun şu ifadesi, bu evliliği doğrular: "Annenin on yıldır bir Anadolu ile evli olduğunu ve o Anadolu'nun evinde oturduğunu işitmedin mi?"¹²⁸

Bu tür evlilikler, iki halk arasında sosyal ve kültürel bağların kurulmasına da olanak sağlamıştır. Asurlu tüccarların birçoğu, Anadolu'nun yaşam tarzını benimsemiş ve yerli halkla kaynaşmışlardır. Bu görüşü destekleyen bir örnek, Koloni Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde bazı Asurlu tüccarların çocuklarına yerli isimleri vermesidir. Bu durum,

¹²⁸ Ebru Mandacı, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Aile Hukukunda Kadın (MÖ. 1950-1750)", *History Studies*, C.7. S.1, 2015, s.84.

tüccarlardan bazılarının yerli kadınlarla evlendikten sonra Asur'a dönmeyip Anadolu'da yerleşmiş olduklarını göstermektedir.¹²⁹

Asurlu erkeklerin evliliklerinde, ilk eşlerine aşşatum, ikinci eşlerine ise amtum denilirdi. Ancak, Şaptamanika adlı yerli kadın, Şū-Kittum'un oğlu Ennum-Aşşur ile evlendiğinde, metinlerde amtum değil, aşşatum olarak geçmektedir. Bu durum, Ennum-Aşşur'un Asur'da başka bir eşi olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca Asurlu erkekler Asur'da bir qadiştum (özel statülü kadın) ile evlenebilirken, Anadolu'da bir amtum ile evlenebildiklerini gösteren belgeler de bulunmaktadır. Bununla ilgili örnekler şunlardır:

- Kt. 88/k 181: Asurlu Lā-qēp'in oğlu Mannum-balum-Aşşur'un bir amtum ile evlendiği kaydedilmiştir.
- Kt. 88/k 281: Mannum-balum-Aşşur ile Puzur-ilī'nin eşlerine verdiği hediyelerle ilgili bilgiler verilmiştir. Mannum-balum-Aşşur'un evlendiği kadın amtum, Puzur-ilī'ninki ise aşşatum olarak belirtilmiştir.
- Kt. 88/k 340: Beş Asurlu tüccarın eşlerine verdikleri hediyeler kaydedilmiştir. Azutaya ve Kukulānum gibi şahısların eşleri aşşatum olarak, Hanu, Aşşur-taklāku ve Hudadum'un eşleri ise amtum olarak belirtilmiştir.

Asur'dan uzun süre uzak kalan tüccarların, iki kadınla evlenme geleneğini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu tüccarlar, Asur'da bir eşleri varken Anadolu'da yerli kadınlarla da evlenmişlerdir. Bu tür evliliklerin, ticari ilişkiler açısından her iki taraf için de faydalı olduğu düşünülmektedir. Böylece, etnik kökeni ve statüsü ne olursa olsun, iki kadınla evlilik yapılması söz konusu olmuştur. Bu uygulama, hem ticaretin hem de kültürel entegrasyonun daha sağlıklı bir şekilde gelişmesine yardımcı olmuştur.¹³⁰

2.4.5. Boşanma

Asurlular ile yerli halk arasındaki evlenme ve boşanma sözleşmeleri, karşılıklı anlaşma esasına dayalı olarak düzenlenmiştir. Yerli kadınlarla evlenen Asurlu tüccarlar, Anadolu'da ikinci bir eş alamazlardı; eğer böyle bir evlilik yaparlarsa, ödemeleri gereken bir para cezası söz konusu olurdu. Bu tür anlaşmalar, genellikle şahitlerin huzurunda karara bağlanırdı. İdi-Adad adlı Asurlu bir tüccarın Anana adındaki Anadolulu kadınla evlenmesine

¹²⁹ Emin Bilgiç, "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları", Ankara Üniversitesi DTCFD, C.9, S.3, 1951, s.235-236.

¹³⁰ İ. Albayrak, a.g.m, s.3.

dair düzenlenen Kt. a/k 894 a,b numaralı sözleşmede, İdi-Adad'ın ikinci bir eş alması yasaklanmış, ve eğer alırsa, Anana'yı boşarsa 5 mina gümüş ödeyeceği belirtilmiştir. Bu, Asurlu tüccarların evlilikleriyle ilgili ciddi bir düzenin varlığını gösteren örneklerden biridir.¹³¹

Boşanma belgeleri, hem Anadolu lu erkeklerle hem de Asurlu tüccarlarla evlenen yerli kadınlarla ilişkilidir. Bu belgeler, boşanma sürecinde ödenecek tazminatları belirlemek ve tarafların haklarını düzenlemek açısından büyük önem taşır. Belgelerden anlaşıldığına göre, boşanma hakkı hem kadına hem de erkeğe verilmiştir. Boşanma durumunda mal ve mülk, eşit bir şekilde paylaşılmakta; ayrıca kadınlar için nafaka ödenmesi, bir başka önemli düzenlemeyi oluşturmaktadır.¹³² Kadın, çocuklarının vesayetini alabilmekte ve bunun için belirli bir miktar gümüş nafaka olarak erkek tarafından ödenmektedir.

Ayrılma işlemi, EL 3 ve TC III 214 numaralı metinlerde parāsu (ittaprusû) fiiliyle ifade edilmiştir. Bu fiil, borçlu bir ailenin fertlerinin serbest bırakılması ve tarafların birbirlerinden artık hiçbir talepte bulunamayacakları anlamına gelmektedir. İki ayrılma vesikasında bu fiil şu şekilde yer alır: “(Bay) X ve (Bayan) T koca ve kandırlar ayrıldılar.” Ayrıca EL 3'te kadına ayrılma parasının verildiği, TC III 214'te ise tarafların birbirlerine herhangi bir talepte bulunmayacakları belirtilmektedir.

Aşşur-taklaku ile Şakriuşwa arasındaki boşanmayı gösteren Kt. n/k 1414 numaralı metin, boşanma sürecinin her iki tarafın rızasıyla ve karşılıklı olarak gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Metnin ilgili satırlarında şöyle denilmektedir: “Aşşur-taklaku'nun karısı Şakriuşwa'dır. Karı ve koca boşandılar. O kadının (Şakriuşwa) fiyatı konusunda da taraflar birbirlerine hak iddiasında bulunmayacaklar. Birbirlerinden hukuki bir talepte bulunmayacaklar ve ikisi de gönlünün istediği kişilerle evlenebilecek.” Bu belge, boşanmanın anlaşmalı şekilde gerçekleştiğini ve günümüzdeki “anlaşmalı ayrılık” kavramının, yaklaşık 4000 yıl önce de mevcut olduğunu göstermektedir.

Boşanma sonucu kadına nafaka ödenmesiyle ilgili başka bir örnek de Kt. 88/k 269 numaralı belgedir. Bu belge, Wahşuşana kārūm tarafından düzenlenmiştir ve metne göre, boşanan Asurlu Pilah-İştar ve yerli karısı Tatana arasında, kadına her yıl kumaş ve her ay sekizer mina kırık bakır verilmesine karar verilmiştir. Bu durum, kadının boşanma sonrasında

¹³¹ İrfan Albayrak, “ana kaspim annīm Šamaš-abī qātātum/Bu Gümüş için Šamaš-abī Kefildir”, Archivum Anatolicum, C.7, S.2, 2004, s.30.

¹³² R. Kuzuoğlu-S. Bayram, a.g.m, s.8-12.

geçim sıkıntısı çekmemesi için nafaka alma hakkını elde ettiğini ve bu tür düzenlemelerin Anadolu'daki uygulamalarla benzerlik taşıdığını ortaya koymaktadır.¹³³

Belgelerden öğrendiğimize göre, boşanma sonrası çocukların vesayetinin genellikle anneye verildiği ve bu durumun hukuki düzenlemelerle güvence altına alındığı anlaşılmaktadır. Çocukların bakımına ilişkin nafaka ödemeleri de söz konusu oluyordu. Bir Asurlu'nun yerli bir kadınla evlenip boşanması halinde, çocuklar genellikle eşit bir şekilde paylaştırılıyordu; erkek çocuk baba tarafından, kız çocuk ise anneye veriliyordu. EL 6 numaralı belge, bu durumu en iyi şekilde açıklayan örneklerden biridir. Atata ile Talhama isimli kadının erkek ve kız çocuklarının olduğu, kadına boşanma parasının verilmediği, ancak kız çocuğunun annesine verilmesine karşılık, erkek çocuğunun babaya verilmesi için 11 1/2 şeqel gümüş ödenmesi gerektiği belirtilmektedir.¹³⁴

Bu belgeler, Asurlu tüccarların ve yerli halkın evlilik ve boşanma ilişkilerinde hukuki düzenlemelerin ne kadar sağlam ve eşitlikçi olduğunu göstermektedir. Boşanma sonrası tarafların hakları korunmuş ve özellikle kadının geçim sıkıntısı çekmemesi için nafaka gibi düzenlemeler devreye girmiştir. Bu metinler, eski toplumlarda bile sosyal ve hukuki hakların ne kadar önemli olduğunu ve kadının boşanma durumunda dahi haklarını koruyabildiğini ortaya koymaktadır.

2.5. Kalay Ticareti

Musul'un güneyinde bulunan antik Asur kenti ile Anadolu'nun çeşitli şehir devletleri arasında MÖ 2. binyılın başlarından itibaren yaklaşık 250 yıl boyunca yoğun bir ticaret ilişkisi yaşanmıştır. Bu süreç, Anadolu'nun "Asur Ticaret Kolonileri Devri" olarak adlandırılan dönemine denk gelir ve Anadolu'nun yazılı tarihe geçiş yaptığı zaman dilimidir. Kültepe-Kaniş'te bulunan ve 23 bini aşkın çivi yazılı tabletin yardımıyla, dönemin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapısı aydınlatılabilmektedir. Ticaret, şehirlerin gelişiminde kritik bir rol oynarken, Eski Tunç Çağı'ndan itibaren uzak mesafeler arasında yürütülen uluslararası ticaretin yaygınlaştığı görülmektedir.¹³⁵ Ülkeler, kendi ürünlerini, ihtiyaç duydukları mallarla takas ederek bu geniş ticaret ağlarının bir parçası olmuştur.

¹³³ B. Doğan, a.g.e, s.187-188.

¹³⁴ E. Mandacı, a.g.m, s 35.

¹³⁵ R. Kuzuoğlu, a.g.m, s 20.

Mezopotamya ve İnan'ı Anadolu'ya bağlayan stratejik bir geçit konumunda bulunan Asur, MÖ 2. binyılın başlarında, Sumerli III. Ur Hanedanının yıkılmasının ardından zengin tüccarlar tarafından yönetilen bir şehir devletine dönüşmüştür. Bu coğrafi avantajın farkında olan Asur'un ilk bağımsız kralları, çevre devletlerin tüccarlarını çekmek amacıyla borçların ertelenmesi ve malların serbest dolaşımını sağlamaya yönelik politikalar benimsemişlerdir. Bu sayede Asur, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹³⁶ Ticaret malı üretimi konusunda sınırlı kaynaklara sahip olan Asur, yalnızca tüccarların evlerinde ve kadınlar tarafından küçük çaplı kumaş üretimi yapılırken, esas gelirini Anadolu şehir devletleri ile yürüttüğü uzun mesafeli ticarettten elde etmiştir. Asurlu tüccarlar, Anadolu'ya Kalay ve yün kumaşlar satarak karşılığında altın ve gümüş gibi değerli madenler elde etmişlerdir. Kültepe ve Tell Leilan'da bulunan ticari belgeler, bu ticaretin Asur ve Anadolu'daki şehir devletleri arasında karşılıklı çıkarlar doğrultusunda yürütüldüğünü göstermektedir. Ayrıca bu ticari faaliyetler devletler arasında imzalanan anlaşmalarla siyasi ve hukuki güvence altına alınmış, tarafların hak ve sorumlulukları belirlenmiştir.

Asurlu tüccarlar, şehirlerinden oldukça uzak, Anadolu ve Kuzey Suriye'deki yaklaşık 40 şehre kârum ve wabartum adı verilen ticaret merkezleri ve istasyonlar kurmuşlardır. Kolonilerin merkezi olarak ise Kayseri'nin kuzeydoğusunda yer alan Kültepe-Kaniş belirlenmiştir. Kaniş'te yapılan kazılarda, çoğu ticari belgelerden oluşan yaklaşık 23.500 çivi yazılı metin bulunmuştur. Bu metinlerin büyük bir kısmı tüccarların Kaniş'in alt şehrindeki evlerinden çıkarılmış olup, tüccarların kişisel arşivlerine aittir. Henüz resmi kurumlara ait arşivler bulunamamıştır. Ele geçirilen belgeler, genellikle borç senetleri, ticari sözleşmeler, mektuplar ve mahkeme kayıtları gibi ticaretle doğrudan ilişkili dokümanlardan oluşmaktadır. Ayrıca ticaretle ilgisi olmayan büyü ve kehanet metinleri, vasiyetnameler ve okul belgeleri de az da olsa bulunmuştur. Kültepe'de, Asur takvim sistemine göre önemli kişilerin adlarının verildiği yıllık eponim (limum) uygulamasına dair yedi belge de keşfedilmiştir. Bu belgeler sayesinde, Asurluların Anadolu'daki ticaret faaliyetlerinin MÖ 1974-1719 yılları arasında yaklaşık 250 yıl sürdüğü belirlenmiştir.¹³⁷

Asurlu tüccarların geriye kalan belgeleri, genellikle ticaretle ilgili olsalar da, Anadolu'nun Hititler öncesi dönemine ait siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapı hakkında değerli bilgiler sunan başlıca kaynaklardır. Tüccarların mektuplarında ve diğer kayıtlarında, ticari faaliyetlerine dair pek çok detay yer almakta ve bu sayede dönemin ekonomik ve ticari yapısı net bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Bunun yanı sıra, ticaretle ilgili belgelerdeki

¹³⁶ S. Çeçen, a.g.e, s 230.

¹³⁷ T. Özgüç, a.g.m, s 20.

yan ifadeler, Asur ve yerel Anadolu halklarının toplumsal yapıları, hukuk anlayışları, idari sistemleri ve siyasi olaylarına dair önemli ipuçları vermektedir.¹³⁸ Son yıllarda Kültepe tabletlerinin yayımına hız verilmiş olup, bu belgeler üzerine yapılan pek çok bilimsel çalışma, hâlâ devam etmektedir.

Anadolu'da Asurlu tüccarların yürüttüğü karlı ticaretin başlıca nedeni, Kalay madenidir. Orta Bronz Çağı'nda, bakır kaynakları açısından zengin olan Anadolu'da, bronz üretimi için Kalaya büyük bir ihtiyaç vardı. Asur'un stratejik konumu, tüccarlarının bu ticari fırsatı değerlendirmelerini sağlamış ve yalnızca Kalay değil, Mezopotamya'dan gelen kaliteli yün kumaşlar da Anadolu'da satılmıştır.

Anadolu halkı, Asurlu tüccarların bölgeye gelmesinden yaklaşık bin yıl önce, yani Eski Bronz Çağı'nın başlarında dayanıklı bronz alaşımını üretme yeteneğine sahipti. Anadolu'da Kalay içeren ilk bronz örneklerinin MÖ 4. binyılın sonlarına tarihlenmesi, bu dönemde bu alanda oldukça ileri bir teknolojiye sahip olunduğunu gösteriyor. Kalay, doğada çok nadir bulunan bir mineral olduğu için, Avrasya'daki Kalay yatakları geniş bir kuşak boyunca dağılmıştır. Anadolu, bu kuşağın güneyine yakın bir konumda olmasına rağmen, önemli Kalay yataklarına sahip bir bölgedir.

Erken Bronz Çağı'nda Anadolu'da üretilen bronzların Kalay kaynağıyla ilgili sorular uzun süre tartışılmıştır. Ancak, 1985'te Bolkardağ'da stanit ve 1987'de Kestel madeninde kasiterit (Kalay oksit) yataklarının bulunması, 1988'de ise Göltepe'de Kalayın işlendiği bir merkezin keşfi bu soruya büyük ölçüde yanıt getirmiştir. Kestel madenine ait araştırmalar, MÖ 3000 civarında bu yatağın açık ocak madeni olarak işletilmeye başlandığını ve ilerleyen dönemde kuyu ve galeri sistemleriyle genişletildiğini ortaya koymuştur.¹³⁹ Kestel madeninden elde edilen Kalayın işlendiği Göltepe yerleşimi, 3. binyılda önemli bir Kalay işleme merkezi haline gelmiş ve bu dönemde surlarla çevrilen bir şehre dönüşmüştür.¹⁴⁰

Erken Bronz Çağı boyunca, özellikle Suriye ve Mezopotamya'da da bronz kullanımı yaygınlaşmıştır. Kestel Kalay madeni ve Göltepe'de yapılan kazılar, bu dönemde çok aşamalı bir üretim, takas ve tüketim sürecinin var olduğunu göstermektedir. Bu süreçler, dönemin ekonomik yapısına dair önemli veriler sunmaktadır. 2000'li yılların başında Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün yaptığı araştırmalar sonucunda, Erciyes Dağı'nın eteklerinde bulunan Hisarcık'ta arsenik içeren çok madenli bir Kalay yatağı keşfedilmiştir. Bu kaynak, Kaniş bölgesinde büyük bir üretim merkezi olduğu yönünde önemli ipuçları sunmaktadır.

¹³⁸ H. Sever, a.g.e, s 15.

¹³⁹ A. Işık, a.g.m, s 30.

¹⁴⁰ Amelie Kuhrt ve Dilek Şendil, Eski Çağ'da Yakındoğu: yaklaşık MÖ 3000-330, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s 34.

Hisarcık'taki bu madenin ve Erciyes çevresindeki ilk üretim merkezlerinin ürünlerinin, Erken Bronz Çağı'nda Kaniş merkezli geniş bir alanda kullanıldığı düşünülmektedir.

2.5.1. Eski Anadolu Toplumunu İçin Kalayın Önemi

Kaniş'teki bronz eserler üzerinde yapılan incelemeler, Anadolu toplumunun Asurlu tüccarların ticaretinden önce yerel Kalay kaynaklarını kullanarak bronz üretme becerisine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, bu bilgiye rağmen Anadolu halkının Asurlu tüccarların sağladığı Kalaya neden ihtiyaç duyduğu sorusu gündeme gelmektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında, yerel Kalay yataklarının talebi karşılayacak düzeyde olmaması, cevherin içindeki yüksek arsenik oranı ve bu kaynaklardan elde edilen Kalayın işlenmesinin zorluğu nedeniyle yüksek maliyetler yer alabilir. Sonuç olarak, Asurlu tüccarlar her yıl Anadolu'ya büyük miktarda Kalay getirmiştir. Bronzun o dönemin en önemli endüstriyel ve kültürel ürünü olması, yerel yönetimlerin ve sarayların Kalaya olan yoğun talebini belgelerde de açıkça göstermektedir.¹⁴¹

Örneğin bir belgede (Ktn/k 755) sarayın şiddetle Kalaya ihtiyacı olduğu belirtilmekte ve bir an önce Kalay gönderilmesi istenmektedir. Belgede şu ifadeler kayıtlıdır: *Sarayın kalaya ihtiyacı var ve biz de (bunun için) söz verdik. onlar da "gümüşi alıncaya kadar kalayı (bize) vermeyin" dediler. Sen babamızsın; Beyim yalancı değildir! Eğer Ali-abum geciktiyse kalayı hemen gönder! Burada sarayın (kalaya) çok ihtiyacı var. Bize kötü davrandılar!*¹⁴²

Aynı konuya Kt n/k 1637'de de değinilmektedir. Belgede şunları okuyoruz: *Kral 4 mina kalay istedi; o şöyle dedi: "Korkmanıza gerek yok! Kalayı gönderin ve ben gümüşi size ödeyinceye kadar kalayı bana vermeyin!" Lütfen, 4 mina kaliteli kalayı mühürle ve Ali-abum buraya getirsin. Saraya söz verdik.*¹⁴³

Başka bir belgede saraya bir tür rüşvet ya da hediye olarak Kalay verilmesi de bu madenin yerel krallıklar için önemine işaret etmektedir. Belgede şunlar kayıtlıdır. Kt n/k 388:

¹⁴¹ H. Küçükbezcı, a.g.m, s 60.

¹⁴² E. Bilgiç, Kt n/k 755: 13) AN.NA 14) É.GALLúm hi-ša-ah-ma 15) pá-ni / ni-dí-in um-ma 16) şu-nu-ma a-dí KÜ.B. 17) lá ta-am-hu-ra-ni AN.NA 18) lá tū-ša-ra a-bu-ni a-t[a] 19) be-lí / lá i-sà-ra-ar 20) şu-ma A-lá-bu-um 21) a-hu-ur ar-hi-iš AN.NA 22) šé-bi4-lam / a-na-kam 23) É.GALLúm / da-ni-iš 24) ha-ša-ah ú-ša-am-tū=ni-a-tí; 1998, s. 476.

¹⁴³ S. Çeçen, Kt n/k 1637: 16) 4 ma-na AN.NA 17) ru-ba-um e-ri-iš-ni-a-tí 18) um-ma šuut- ma lá pá-al-ha=tū-nu 19) AN.NA bi4-lá-ni-ma a-dí KÜ.B. 20) a-da-na-ku-nu-tí-ni AN.NA 21) lá ta-dana- nim a-pu-tum 22) 4 ma-na AN.NA da-mì-iq=ma 23) ku-nu-uk-ma A-lá-bu-um 24) lu-ub-lam pá-ni a-na 25) É.GALLim ni-dí-in. 1990, s. 140-141.

32-36) Burada beyefendiye (krala) bir hediye sözü vereceğim; 5 mina kalayı *kārum* dairesinden isteyin ve buraya gönderin!¹⁴⁴

Asur kervanlarının Anadolu'ya girişine dair, muhtemelen dağlık bir bölgedeki küçük bir şehir devletiyle yapılan ve *kārum*'un ikinci katmanına yazılmış olan Kt n/k 794 numaralı belge, Anadolu'daki sarayların Kalaya olan ihtiyacını ortaya koyması açısından önemlidir. Bu belgeye göre, söz konusu şehir devletinin kralı öldükten sonra, mevcut ticari anlaşmanın yenilenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Yeni kral ile yapılan bu anlaşmada, Asur kervanlarından alınacak vergi oranları ve eğer ticaret aksarsa ne kadar kalay gönderileceği net bir şekilde belirtilmiştir. Anlaşmanın ilgili bölümünde şu ifadeler yer almaktadır: *Baban gibi, yukarıya (Anadolu'ya) çıkan bir kervandaki her bir yüklü eşekten 12'şer šeqel kalay alacaksın! Aşağıya giden bir kervandaki her bir eşek başına, baban gibi, 1 ¼'er šeqel gümüş yiyeceksin! Fazladan hiçbir şey almayacaksın! Eğer bir savaş nedeniyle hiçbir kervan gelmezse Hahhum'dan sana 5 mina kalay gönderecekler.*¹⁴⁵

2.5.2. Koloni Dönemi Kalayının Kaynağı

Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdiği Kalayın, bölgedeki yerel yönetimler için ne kadar önemli olduğunu gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. Ancak, bu Kalayın kaynağının Asur ya da çevresi olmadığı anlaşılmaktadır. Asurluların Kalayı nereden getirdiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kültepe metinlerinde bu konuda bazı ipuçları mevcuttur. Asur'dan gelen bazı belgelerde “*aşağı ülkenin kervanı*”¹⁴⁶ ifadesine yer verilmektedir. Bu kervanların taşıdığı ana ürünün Kalay olduğu anlaşılmaktadır. AKT 3, 74 numaralı metinde, şu şekilde bir kayıt bulunmaktadır: “*Aşağı ülkenin kervanı gecikmiştir. Bu yüzden burada kalay alışverişi yoktur. Eğer aşağı ülkenin kervanı (şehre) girerse Şehir meclisinin kararı gereğince kalay ve kumaşlar satın alacağım ve ilk kervan ile size göndereceğim.*”¹⁴⁷ Benzer

¹⁴⁴ C. Günbatti,, a.g.m, 1996, s. 32.

¹⁴⁵ Çeçen -Hecker, Kt n/k 794: 17) *ki-ma a-bi-kà-ma* 18) *i-na e-li-tim* 19) *e-li-tim* 12 GÍN.TA 20) AN.NA / *ta-lá-qé / i-na* 21) *wa-ri-tí-im* 1 1/4 GÍN.TA KÜ-BABBAR 22) *i-na e-ma-ri-im* 23) *ki-ma a-bi-kà / ta-kà-al* 24) *wa-at-ra-am / mi-ma* 25) *lá ta-lá-qé / šu-ma nu-ku-ur-tum* 26) *ma-a / e-lá-tum lá i-lá-kam* 27) 5 *ma-na* AN.NA *iš-tù* 28) *Ha-hi-im ú-šé-bu-lu-ni-ku-um*, 1995, s. 35-36.

¹⁴⁶ K. R. Veenhof, The Old Assyrian List of Year Eponyms Corrections, Additions and Its Chronological Implications, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI/64, Ankara, 2003, s 303.

¹⁴⁷ AKT 3, 74: 5) *h[a-r]a-num ša ma-at* 6) *ša-pi-i[15-t]im ša-da-at* 7) *ù a-na-kam ši-mi* AN.NA *ú-lá* 8) *i-ba-ši šu-ma ha-ra-num* 9) *ša ma-at ša-pi-il5-tim* 10) *e-ta-ar-ba-am ma-lá* 11) *dí-in a-limki* AN.NA 12) *ù TÚG.HĪ.A a-ša-a-ma* 13) *i-pá-nim-ma ú-šé-ba-lá-ku-nu-tí*.

bir konuya değinen AKT 3, 73 numaralı metinde ise şu ifadeler yer almaktadır: “(Burada) kalay yoktur. Aşağı ülkenin kervanı geldiğinde tüccarın malı için (kalay) satın alacağım ve Kuşuya size taşıyacak.”¹⁴⁸

AKT 9-a: 27 nolu belge aşağı ülke kervanının "doygun" ya da "çok yüklü" olduğunu belirtmekte ve Kalayın satın alınarak Anadolu'ya gönderileceğini ifade etmektedir. Belgede şu ifadeler yer alır: "Aşağı ülkenin kervanı doludur. Kalayı satın alıp senin ticari malını hazırlayacağım, ardından sonraki kervanla yola çıkacağım." Bu belgede geçen "aşağı ülke"nin tam olarak neresi olduğu bilinmemekle birlikte, yaygın kabul gören görüşe göre, günümüzde İran'ın güneyinde yer alan Susa başkentli Elam ülkesini ifade ediyor olabilir. Eski Babil dönemi kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Babilliler Kalayı Susa'dan temin ediyorlardı. Ancak Asurlu tüccarların, bu Kalayın Susa'dan Asur'a taşınmasında bir rolü olmadığı anlaşılmaktadır.

Susa ile Asur arasındaki Kalay ticaretinin büyük olasılıkla Elamlı tüccarlar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, Kalayın doğrudan Susa'dan ya da Elam ülkesinden geldiğine veya burada işlendiğine dair herhangi bir yazılı belge ya da arkeolojik bulgu bulunmamaktadır. Uzmanların yaygın görüşüne göre, Eski Sümer, Babil ve Anadolu uygarlıklarında bronz üretimi için kullanılan Kalayın önemli bir kısmı, Mezopotamya'nın doğusundaki bir bölgeden temin edilmiştir. Eski Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdiği Kalay ve Lapis Lazuli gibi değerli taşların da doğu kökenli olduğu tartışmasız kabul edilmektedir. Hem yazılı belgeler hem de Kalay yataklarının günümüzde bilinen dağılımı, bu ticaretin doğuya dayandığını göstermektedir. Bu da Eski Yakın Doğu'da kullanılan Kalayın kaynaklarının nerede olduğu sorusunu gündeme getirmektedir.¹⁴⁹

Avrasya'daki Kalay madeni yataklarının güncel dağılımına ilişkin elde edilen bilgiler, Eski Yakın Doğu toplumlarının Kalay kaynaklarının İç Asya'ya dayandığını ortaya koymaktadır. İç Asya'daki Kalay yatakları arasında, Mezopotamya'ya en yakın olanı, son zamanlarda İran'da yapılan kazılarla keşfedilen ve Zağros Dağları'nın doğusunda, Irak'ın 45 km güneybatısındaki Deh Hüseyin bölgesinde bulunan Kalay yatağıdır. Bu alanda yürütülen kazılar, Kalay yatağının MÖ 1300-650 yılları arasında işletildiğini ortaya koymuştur. Bununla

¹⁴⁸ AKT 3, 73: 25)... AN.NA 26) lá i-ba-ší ša ma-at 27) ša-pi-il5-tim i-ma-qá-tim 28) a-lu-qú-tim ša DAM.GÀR 29) ší-ma-am a-ša-a-ma 30) Ku-ší-a úba-lá-ku-nu-tí.

¹⁴⁹ S. Çeçen, a.g.m, s 220.

birlikte, bazı araştırmacılar, karbon-14 analizlerine dayanarak, bu madenin MÖ 1775'lere kadar daha erken bir dönemde de kullanılmış olabileceğini öne sürmektedirler. Deh Hüseyin Kalay yatağının keşfi, Batı İnan'daki antik Kalay yataklarının varlığını gösterdiği gibi, bu kaynağın çok yakın bir bölge olan Mezopotamya'ya taşınmış olma olasılığı açısından da büyük önem taşımaktadır.

Batı Afganistan'dan Kandahar üzerinden Pakistan'a kadar uzanan küçük bir kuşakta da Kalay yatakları keşfedilmiştir. Ancak bu yatakların antik çağlarda işletildiğine dair henüz bir kanıt bulunmamaktadır; bununla birlikte, gelecekte böyle bir bulgunun ortaya çıkması olasılığı vardır. İç Asya'daki antik Kalay madenciliğiyle ilgili günümüze kadar elde edilen en önemli bulgular Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan'dan gelmektedir. Bu ölkelerde yapılan kapsamlı araştırmalar sonucunda birçok antik Kalay yatağı tespit edilmiştir. Özellikle Özbekistan'daki Karnab ve Tacikistan'daki Muşiston bölgelerinden önemli veriler elde edilmiştir.¹⁵⁰

Buhara ve Semerkand arasında yer alan Karnab bölgesinde büyük bir maden kompleksi bulunmuştur. Bu kompleks, esasen birer yüzey madeni olan sekiz yataktan oluşmaktadır. Yataklardan ve çevredeki köyden çıkan buluntular, madenlerin ve köyün MÖ 1600 ila 500 yılları arasında kullanıldığını göstermektedir. Tacikistan'ın batısındaki 3400 m yüksekliğindeki Muşiston Dağı'nın yamacında ise iki farklı maden işliği bulunmuştur. Bunlardan daha erken tarihlendirileni bir yüzey madenidir ve MÖ 2450 ila 1935 yılları arasında işletilmiştir. Diğer maden ise yer altı madeni olup, MÖ 1600 ila 1000 yılları arasına tarihlenmektedir.¹⁵¹

Bu bulgular, özellikle Muşiston'daki madenin tarihi ile Eski Yakın Doğu'da Kalaya olan talebin yoğun olduğu erken dönemlerin örtüştüğünü göstermektedir. Bu antik madenlerin varlığı, Mezopotamya ve ötesine gelen Kalayın ana kaynağının büyük ölçüde bu yataklar olduğunu düşündürmektedir. Kalayın Mezopotamya'ya İç Asya'nın derinliklerinden taşındığı kabul edildiğinde, bu ticaretin hangi yollarla gerçekleştirildiği sorusu gündeme gelmektedir. En olası güzergâh, sonraki dönemde İpek Yolu'nun kollarından biri olan, Semerkand'tan başlayıp Buhara, Merv, Nişapur, Hamadan ve Kermanşah şehirlerini geçerek Diyala bölgesine, oradan da Fırat'a ulaşan güzergâh olarak öne çıkmaktadır. Ancak, bu kuzey ticaret

¹⁵⁰ Cahit Günbattı, "Költepeden Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", Archivum Anatolicum, Ankara, S.3, 1997, s.131.

¹⁵¹ K. Köroğlu, a.g.e, s.77-78.

yolunun antik dönemde kullanıldığına dair somut bir delil bulunmamaktadır. Ayrıca Eski Asur ve Babil dönemlerinde Kalayın temin edildiği Susa, bu güzergâhın epey güneyinde yer almaktadır.

Kalayın bu uzak bölgelerden Susa'ya ulaşana kadar geçtiği ticaret ağlarının doğu ayağı hakkında ise oldukça az bilgi bulunmaktadır. Öte yandan, Truva'da bulunan Kalay örneklerinin, Kazakistan'ın doğusundaki Kalayla aynı metalürjik özelliklere sahip olması, ticaret ağlarındaki uzak mesafelerin çok büyük bir engel teşkil etmediğini gösterebilir. Tüm bu örnekler, Eski Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdiği Kalayın kaynağının Mezopotamya'nın doğusunda ve büyük olasılıkla Orta Asya'da olduğunu işaret etse de, tam olarak hangi bölgeden ve hangi yollarla Mezopotamya'ya taşındığına dair yeterli bilgi veya kanıt bulunmamaktadır.¹⁵²

Susa'ya ulaşan ve büyük ihtimalle Elamlı tüccarlar tarafından Asur'a taşınan Kalayın, Asur ekonomisinin temel aktörlerinden olan şehir dairesi (bēt ālim) ve limum dairesi (bēt limim) tarafından satın alındığı ve bu kurumlar aracılığıyla işlenmiş olabileceği yönünde bazı ipuçları bulunmaktadır. Bu bağlamda, Asurlu tüccarların Anadolu'ya gönderdiği Kalayın, söz konusu kurumlardan temin edilmiş olabileceği görüşü öne sürülmektedir. Şayet Kalay, Asur'a geldikten sonra şehir dairesi tarafından doğrudan alınmamış ve burada depolanmamışsa da, bu kurumun tüccarlardan aldığı vergiler aracılığıyla şehirdeki Kalay ticaretine önemli bir etki sağladığı ve Kalayın miktarı, kalitesi ve fiyatı üzerinde denetim sağladığı açıktır.

Örneğin, daha önce bahsedilen “aşağı ülkenin kervanları”yla ilgili belgelere bakıldığında, Asur şehir meclisinin aldığı bir kararla, Anadolu'ya giden her kervanın taşıdığı ürünlerin en az üçte birinin Kalay olmasını zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır. Bu düzenlemenin, Asur şehir devletine, güneyden, yani “aşağı ülkeden” sürekli bir Kalay akışını sağlamış ve aynı zamanda Anadolu krallıkları ile yapılan ticaret anlaşmaları çerçevesinde bu krallıkların Kalaya olan ihtiyacını düzenli bir şekilde karşılayabilmelerini mümkün kıldığı söylenebilir.¹⁵³

Asurlu tüccarların şehre gelen Kalayı nasıl ve nereden temin ettiklerine dair kesin verilere ulaşılamasa da, bir Asur kralının Kaniş'teki temsilcisine yazdığı mektup, tüccarların Kalayı şehrin dışından da alabildiklerini ortaya koymaktadır. Asur kralı Şarrum-kēn'in, Abu-şalim'in oğlu Asqūdum'a yazdığı mektubunda, Asqūdum'un Anadolu'daki ticaretinden elde

¹⁵² J. Cierny, a.g.e,s 424.

¹⁵³ E.Mandacı, a.g.m, s.85.

ettiği gümüşü göndermediğini, bunun yerine oğlunun Asur'a getirdiği 40 mina gümüşle, şehrin dışında Kalay satın aldığını ve bu durumu kendisine bildirmediğini belirttiği anlaşılmaktadır. Kral, bu duruma duyduğu rahatsızlığı dile getirerek Asqūdum'dan gümüşün kendisine gönderilmesini istemektedir. Mektubun ilgili kısmında şu ifadeler yer almaktadır: "Sen (buradan) çikalı hayli zaman oldu fakat senin haberin buraya gelmedi! (Ancak) senin oğlun buraya geldi ve 40 mina kadar gümüş getirdi, fakat (bunu) bana söylemedi. O şehrin dışında Kalay aldı ve sana çıkarttı."¹⁵⁴

Bu belgede, Kalayın "şehrin dışında" alındığına özellikle vurgu yapılması, Kalayın gizlice ya da kural dışı bir şekilde alınmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu durum, Kalayın şehre sokulması gereken bir ürün olmasına rağmen, kaçak yollarla ya da kurallara aykırı bir biçimde şehrin dışında alınıp satılabileceğini göstermektedir.

Asur ile Kültepe-Kaniş arasındaki yaklaşık 1000 kilometrelik ticaret yolunda, eşek kervanları kullanılarak mal taşınmıştır. Her bir eşek, yaklaşık 75 kg yük taşıma kapasitesine sahiptir. Asur'dan alınan Kalay, genellikle 30 kg'lık şuqlum paketleri veya 2.5 kg'lık riksum paketleri şeklinde, kumaşa sarılarak ve mühürlenerek eşeklere yüklenmiş ve bu şekilde taşınmıştır. Kalayın paketlenmesine dair önemli bilgiler içeren bir belgede, şu ifadeler yer almaktadır: "Senin için 20 mina Kalay satın aldım ve 5'er minalık (paketler halinde) 4 şuqlum paketinin önüne iliştirdiler ve sana taşıyorlar." Ayrıca başka bir belgede Kalay paketlerinin taşınmasıyla ilgili olarak, "Kalay (içeren) riksum paketini qulqullu paketine koyma!" şeklinde bir uyarıya da rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, Kalayın naruqqum adı verilen çuvallarda taşınabildiğine dair bilgiler de bulunmuştur.

Kalay, Anadolu'ya mühürlü paketler halinde taşınmıştır. Bu ticaret yolunda karşılaşılan yol masrafları ve diğer çeşitli ödemeler için "el kalayı" (annak qātim) adı verilen küçük miktarlarda Kalay kullanılmıştır. Ayrıca mühürlü Kalay paketlerinin alıcılara teslim edilmeden önce açılmamasına büyük özen gösterilmiştir.¹⁵⁵

2.5.3. Ticareti Yapılan Kalay Miktarı

Eski Asur ticaretinin en önemli ürünlerinden biri olan Kalay, Kültepe metinlerinde sıkça kaydedilmiştir. Ancak, Anadolu'ya taşınan Kalayın tam miktarını belirlemek oldukça zordur. Bazı belgelerde, belirli bir Kalay miktarının Asur'dan Anadolu'ya mı yoksa Anadolu

¹⁵⁴ C.Günbattı, a.g.e, s.56-57.

¹⁵⁵ H. A. Şahin, a.g.m, s 94-95.

içindeki farklı şehirler arasında mı taşındığı net bir şekilde anlaşılmamaktadır. Ayrıca bazı metinlerde Asur'dan Anadolu'ya taşınan Kalayın başka belgelerde de yer alması, toplam miktarın doğru hesaplanmasını zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra, bazı kervan raporlarında Kalay, kumaşlar ve eşekler gibi diğer ticari malların toplam değeri, awītum adı verilen bir terimle Kalay bedeli üzerinden belirlenmiştir. Bu da, awītum kapsamındaki malların içindeki Kalayın kesin oranını hesaplamayı imkansız kılmaktadır.¹⁵⁶

Mevcut Kültepe belgelerinin incelenmesi sonucunda, metinlerde kayıtlı Kalay miktarının en az 2360 talent, yani yaklaşık 70.80 ton olduğu hesaplanmıştır. Bu miktarın en az 1383 talent (41.49 ton) kadarının Asur'dan Anadolu'ya taşındığı net bir şekilde tespit edilmiştir. Ayrıca sevkiyatın awītum terimiyle belirtilen ticari malların toplam ağırlığı, en az 714 talent (21.42 ton) olarak kaydedilmiştir. Bu veriler ışığında, sadece bu belgelere dayanarak, Koloni Dönemi boyunca Asur'dan Anadolu'ya taşınan Kalay miktarının 60 tonun üzerinde olduğu söylenebilir. Bu Kalayın 75 talent (2.25 ton) kadarı ise, Asur ile Anadolu arasındaki çeşitli masraflar için kullanılan "masraf kalayı" (annak qātim) olarak hesaplanmıştır.

2.5.4. Kalayın Taşındığı Anadolu Şehirleri

Kültepe belgelerinden elde edilen bilgilere göre, Asurlu tüccarların Kalay sevkiyatında kullandıkları güzergâhlar, genellikle Kaniş'e ulaşan ve buradan diğer ticaret merkezlerine yönlendirilen kervanlar üzerinden şekillenmiştir. Eğer Kaniş'e gelen kervanlar, burada mallarını uygun fiyatlarla peşin satamaz veya aracı tüccarlara kredi veremezlerse, daha fazla kar elde edebilmek amacıyla mallarını Anadolu'nun diğer ticaret noktalarına sevk etmişlerdir. Bu durum, Kalayın Kaniş dışındaki şehirlerde nasıl dağıldığına dair önemli bilgiler sunmaktadır.¹⁵⁷

Belgelerden edinilen verilere göre, Kaniş dışındaki şehirler arasında en yoğun sevkiyat yapılan yerlerin, Kaniş'in batısında ve Orta Anadolu'nun batısında bulunan yerleşimler olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, Kalayın en sık sevk edildiği şehirler arasında Puruṣhattum ve Wahṣuṣana öne çıkmaktadır. Her iki şehir de Orta Anadolu'nun batısında konumlandırılmaktadır. Ayrıca Kültepe belgelerinde, Kalayın sevk edildiği veya sevk

¹⁵⁶ F. Kalay-C. Kızıldere, a.g.e, s 40.

¹⁵⁷ C. Günbattı, a.g.e, s.65-68.

edilmesi planlanan diğer şehirlerin sıklıkla yer aldığı belgelerde belirli oranlar kaydedilmiştir. Örneğin, Puruṣhattum, 43 belgede (%45) yer alırken; Wahšušana, 24 belgede (%25) kaydedilmiştir. Diğer şehirler ise şu şekilde sıralanmıştır: Şalatuwar (6 belgede; %6), Turhumit (6 belgede; %6), Hattum (6 belgede; %6), Ulama (3 belgede; %3), Nanašša (3 belgede; %3), Melidakura (2 belgede; %2), Kuburnat (2 belgede; %2), Timelkiya (2 belgede; %2). Bu veriler, Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticaret ağlarının yapısını ve Kalay sevkiyatlarının yönlerini daha iyi anlamamıza olanak sağlamaktadır.¹⁵⁸

2.5.5. Kalayın Biçimi, Türleri ve Kalitesi

Bazı Kültepe belgelerinde, Kalayın ticari dolaşıma girmesinin genellikle plak veya levha şeklinde (lē'um) olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, bazı belgelerde Kalayın boncuk (hīdum) şeklinde de kullanıldığına rastlanmaktadır. Ayrıca metinlerde Kalay ile ilişkilendirilen mazīrum ve mašitum terimleri de bulunmaktadır, ancak bu terimlerin tam anlamları günümüzde belirlenebilmiş değildir. Kalayın kalitesini ifade etmek için ise farklı sıfatlar kullanılmaktadır. Örneğin, "kaliteli" (SĪG5 = damqum), "çok kaliteli" (SĪG5 DİRĪ = damqum watrum), "orta kaliteli" (qablī'um), "iyi" (tābum), "temiz" (zakium), "kötü" (massuhum), "kötü" (tapšum) ve "çok kötü" (lemennum) gibi sıfatlar, Kalayın kalite derecelerini belirtmek için belgelerde sıklıkla yer almaktadır.¹⁵⁹

2.5.6. Kalayın Fiyatı

Kültepe metinlerinde yer alan Kalay fiyatlarıyla ilgili veriler de detaylı şekilde incelenmiştir. Özellikle Asur'dan Kaniš'e gönderilen kervan raporları incelendiğinde, tüccarların Kalayı Asur'da, gümüş karşılığında 11 ūṣeqel ile 17 1/3 ūṣeqel arasında değişen fiyatlarla satın aldıkları görülmektedir. Bu fiyat farklarının, alışverişin yapıldığı dönemde pazarda Kalayın yeterli miktarda olup olmaması ve kalitesine göre değiştiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, Asur'da Kalayın ortalama fiyatı 1 ūṣeqel gümüş için yaklaşık 15 ūṣeqel olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte, bazı belgelerde, bu oranın altında alınan Kalayın ucuz, üstünde alınan Kalayın ise pahalı olduğu belirtilmektedir. Tüccarlar, Asur'dan Anadolu'ya getirdikleri Kalayı ise 4 ila 10 ūṣeqel arasında değişen fiyatlarla satmışlardır. Bu satış fiyatları üzerinde de, Asur'da olduğu gibi, hem Kalayın kalitesi hem de arz talep dengesizliği etkili

¹⁵⁸ S. Çeçen, a.g.m, s 300.

¹⁵⁹ J. D. Muhly, "Early Bronze Age Tin and the Taurus", American Journal of Archaeology, C.97, S.2, 1993, s. 239-253.

olmuştur. Sonuç olarak, Anadolu'daki Kalay satış fiyatı ortalama olarak 1 şeqel gümüş için yaklaşık 7 şeqel olarak hesaplanmıştır.¹⁶⁰

Bu çalışmanın ana hedefi, Eski Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Kalayın ticari rolüne odaklanarak, Kalayın kaynağını, Asur'a taşınma yollarını, ticari yoğunluğunu, Anadolu'daki ulaşım noktalarını ve diğer özelliklerini genel hatlarıyla incelemektir. Özellikle Kalayın ticari yoğunluğu ve ulaşım merkezleri ile ilgili sağlanan veriler, çoğu henüz yayımlanmamış olan yaklaşık 13 bin Kültepe metnine dayanmaktadır. Bu veriler doğrultusunda, Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdiği Kalayın, Kaniş dışındaki ulaşım merkezlerinin özellikle Batı Anadolu'daki Puruşhattum ve Wahşuşana şehirlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca Anadolu'ya taşınan Kalayın miktarının en az 42 ton olduğu hesaplanmıştır. Her ne kadar Eski Asur ticaretinin Anadolu'daki etkinliği 250 yıl gibi uzun bir döneme yayılmış olsa da, mevcut tabletlerin yaklaşık %90'ının yalnızca 30-35 yıl içerisinde yazıldığı bilinmektedir.¹⁶¹

¹⁶⁰ Nezafati Nima-Pernicka, Ernst Momenzadeh, Morteza, "Introduction of the Deh Hosein Ancient Tin-Copper Mine, Western Iran: Evidence from Geology, Archaeology, Geochemistry and Lead Isotope Data", TÜBAR-AR S.12, 2009, s. 223-236.

¹⁶¹ C. Günbattı, a.g.e, s.68-69.

Sonuç

Eskiçağ tarihinin en önemli özelliklerinden biri, farklı medeniyetler arasındaki ticaret ağlarının varlığı ve bu ticaretin sadece mal değişimiyle değil, kültürel, teknolojik ve ekonomik etkileşimlerle de beslenmesidir. Bu çalışma, Orta Asya, Mezopotamya, Anadolu arasında gerçekleşen ticaretin özellikle Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli gibi değerli taşlar üzerinden nasıl şekillendiğini incelemiştir. Kalay, özellikle MÖ 3. binyıldan itibaren Eskiçağ toplumlarında büyük bir değer kazanmış ve tunç üretimi için temel bir malzeme olarak kullanılmıştır. Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'daki gelişmiş medeniyetlerde Kalay, askeri teknolojilerin gelişmesinde, tarım aletlerinin yapımında ve sanatın farklı dallarında önemli bir yer edinmiştir.

Kalay, özellikle Mezopotamya'daki Sümerler, Asurlular ve Babililer için oldukça değerli bir hammadde olmuştur. Bu medeniyetler, Kalay Ticareti sayesinde zenginleşmiş ve silah yapımında kullanacakları tunç alaşımlarını üretebilmişlerdir. Aynı şekilde Anadolu'da Kalay ticareti aracılığıyla Orta Asya ve Mezopotamya ile etkileşime geçerken, kendi iç pazarlarında da Kalaydan yararlanarak tunçtan aletler ve silahlar üretmişlerdir. Mısır'da ise Kalayın kullanımı, yalnızca askeri alanda değil, aynı zamanda dini ve ritüel objelerin üretiminde de önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda, Kalayın değeri, yalnızca ekonomik açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir prestij aracı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bunun yanı sıra, Lapis Lazuli ve Lal Taşı da Eskiçağ toplumlarında son derece değerli mallar arasında yer almıştır. Lapis Lazuli, özellikle Orta Asya'nın Badakhshan Bölgesi'nden çıkarılan, mavi renkli değerli bir taştır ve Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'daki medeniyetlere ihraç edilmiştir. Mezopotamya'da bu taş, özellikle tapınakların süslemelerinde, mühürlerde ve dini ritüellerde kullanılmıştır. Lapis Lazuli, aynı zamanda yüksek sosyo-ekonomik statüyle ilişkilendirilen bir taş olmuş, bu taşla yapılan takılar ve objeler, dönemin elitleri tarafından kullanılmak üzere üretilmiştir. Mısır'da ise Lapis Lazuli, firavun mezarlarında ve tapınakların süslemelerinde kullanılmış, bu taşın dini ve manevi bir anlam taşıdığı düşünülmüştür. Ayrıca Lapis Lazuli'nin işlenmesi, yüksek zanaatkar becerisi gerektirdiği için, bu taşın elde edilmesi ve işlenmesi, dönemin zenginlik ve teknolojik seviyesini de gözler önüne sermektedir.

Söz konusu araştırmamda Lal Taşı, kırmızı rengiyle dikkat çeken ve Eskiçağ'da en değerli taşlardan biri olarak kabul edilen bir başka önemli ticaret malıdır. Bu bağlamda Mezopotamya ve Anadolu'daki elit sınıflar, Lal Taşını mücevher olarak kullanmış ve bu taşın sembolik anlamları, güç, kudret ve prestijle ilişkilendirilmiştir. Nitekim Lal Taşının, özellikle Asur ve Hitit uygarlıklarında saray süslemelerinde, mühürlerde ve takılarda kullanıldığı bilinmektedir. Bu taş, aynı zamanda güçlü ve etkileyici bir sembol olarak, hükümdarların gücünü pekiştiren bir statü sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu, Özbekistan'daki Kalay yataklarından alınacak örneklerin, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'daki MÖ 3. ve 2. binyıllara ait Kalay buluntularıyla karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırma, Kalayın coğrafi dağılımı ve ticaret yolları hakkında önemli bilgiler sağlayacak, böylece ticaretin ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle Kalayın, Orta Asya'dan İran'a oradan Mezopotamya'ya, oradan da Anadolu'ya nasıl taşındığı ve bu sürecin ticaret rotalarının geniş coğrafi kapsamını nasıl etkilediği, gelecekte yapılacak olan arkeolojik kazılar ve analitik çalışmalarla daha da netleşecektir.

Ayrıca Asur Ticaret Kolonileri ve Andronovo göçebe tüccarları, bu ticaret ağlarının temel aktörleri arasında yer almıştır. Asurlu tüccarlar, Mezopotamya ve Anadolu arasında mal taşımacılığını sağlamış ve Orta Asya'dan gelen malların Mezopotamya'ya ulaşmasını temin etmiştir. Nitekim Asurlu tüccarların bu rolü, Orta Asya ile Mezopotamya arasındaki ticaretin sürekliliğini ve verimliliğini artırmıştır. Öte yandan, Andronovo göçbeleri, Orta Asya'daki Kalay ve Lapis Lazuli, Lal Taşı gibi değerli taşları Batı Asya'ya taşımış ve bu malların Mezopotamya ve Anadolu'ya ulaşmasını sağlamıştır. Ayrıca bu tüccar gruplarının katkıları, sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel etkileşimleri de teşvik etmiştir.

Bu araştırma, yalnızca Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli uluslararası ticaretinin önemini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda Eskiçağ'da ticaretin nasıl bir ekonomik ve kültürel etkileşim aracı olduğunu da gözler önüne sermektedir. Gelecekte yapılacak olan daha derinlemesine arkeolojik kazılar, Özbekistan'daki Kalay yataklarından alınacak örneklerle yapılacak karşılaştırmalar ve ticaret yollarına dair yapılacak yeni analizler, bu çalışmanın bulgularını daha da güçlendirecek ve Eskiçağ tarihine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Eskiçağ'daki önemli ticaret yollarını, bu yollar üzerinden taşınan değerli malları ve bu ticaretin toplumsal ve ekonomik etkilerini detaylı bir şekilde inceleyerek, tarihsel bağlamda önemli bir yer tutmaktadır. Kalay, Lal Taşı ve Lapis Lazuli gibi değerli malların ticareti, sadece maddi zenginlik sağlamış değil, aynı zamanda kültürel etkileşimleri artırmış ve medeniyetlerin gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu ticaret yollarının ve aktörlerinin daha iyi anlaşılması, hem bölgesel hem de küresel tarih anlayışımıza önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

- ABDUMO‘MĪNOVĪCH, A. J. (2023, May). Tog’li Ustrushona Tog’konchiligi Yozma Manbalarda Yorilishi, In E Conference Zone. ABDUHOSHĪM O‘G‘LĪ, A. M. (2023). “Chust Madaniyati Tarixining O‘rganilishi”, Новости Образования: Исследование В ХХI Веке, С 1, S 9, s 1392-1394.
- ABDĪ, K. (2001). “Nationalism, Politics, and the Development of Archaeology in Iran”, American journal of archaeology, C 105, S 1, 51-76.
- AKKUŞ MUTLU, S. (2017). Asur ve Urartu Devleti’nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt 4, Sayı 11, s.225 – 239.
- ALBAYRAK, İ. (2000). “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler III”, Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Yayın No: 4, Kayseri, s.35-42.
- ALBAYRAK, İ. (2016). “Uşur-Şa-İhtar’ın Arşivinden Bakır Ticareti İle İlgili Bir Mektup”, (Ed. Sedat Erkut-Özlem Sir Gavaz), Ahmet Ünal’a Armağanı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 30-35.
- ALBAYRAK, İ. (2000). “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler III”, Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Yayın No: 4, Kayseri, s.35-42.
- AMANOVNA, M. Z. (2024). “Kimyo Tarixı Inson Madaniyatı Tarixining Ajralmas Qismi Hisoblanadi”, Ijodkor O'qituvchi, C 3, S 36, 115-117.
- АНАРБАЕВ, А. А.-МАКСУДОВ, Ф. (1999). Городская Культура И Урбанизация Южной Ферганы Эпохи Античности. In Древний Карши, История Культуры И Градостроительства Средней Азии. Тезисы Докладов Международной Конференции. Карши.
- BAYRAM, S. (1986). “Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler”, X. Türk Tarih Kongresi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.453-462.

- BAYRAM, S. (1993). Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler Ve Özellikleri. Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C 36, S 1-2, s 1-13.
- BARTHOLD, V. V. (2014). An historical geography of Iran (Vol. 65). Princeton University Press.
- BASKICI, M. (1998). Evcilleştirme tarihine kısa bir bakış. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 53, S. 1, s. 73-94.
- BULLIET, R. W. (1990) The camel and wheel. Colombia University Press, New York.
- BYRNE, R. (2003). Early Assyrian contacts with Arabs and the impact on Levantine vassal tribute. Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 331, s.11-25
- BOYMİRZAYEV, S. B. (2024). "O'zbekiston Tarixi Muzeyida Arxeologik Ashyolarni Restavratsiyasiga Doir", Ta'limda Raqamli Texnologiyalarni Tadbiiq Etishning Zamonaviy Tendensiyalari Va Rivojlanish Omillari, C 38, S 1, s 52-60.
- ČIERNÝ, J. (2006). "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, s 433-453.
- DERCKSEN, L.G. (2004). Old Assyrian Institutions, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, s. 20-25.
- DARGA, M. (2013). Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Tüccar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EROL, H. (2015). "Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 34/58, s.425-443.
- EROĞLU, E. (2022). "Doğu Ve Batı Arasında,Orta Asya Türk Bozkır Kültürünün Köklerine Dair", Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s 157-177.
- ERKİNOV, S. (2024). "Ziyovuddin Vohasi Tarixi", Eurasian Journal of Academic Research, C 4, S 7S, s 530-533.
- ERGASHEV, A. (2024). "Kulolchilikning Paydo Bo'lishi va Bugungi Kundagi Ahamiyati" Modern Science And Research, C 3, S 1, s 433-436.
- FALAY, N. (2017). "Asya'da Eski Türklerin Ortaçağdaki Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Yaşamlar", Maliye araştırma merkezi konferansları, S 62, s 1-43.
- FARİD, S. (2023). "Orta Osiyo Hududidagi Eng Qadimgi Davlatlar Tarixini O'rganish Metodikasi, Qadimgi Baqtriya va Katta Xorazm Misolida", Scientific Impulse, C 1, S 11, s 568-576.
- FOZİLOVA, Z. Q.-KAYUMOV, H. I. (2024, December). O'zbekiston Shaharsozligining Rivojlanish Tarixi, In Uz Conferences, Vol. 1, No. 5, s 5-10.

- GÜNBATTI, C. (1997). "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Âit Bir Tablet", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, S 3, s 1-3.
- GÜNBATTI, C. (2012). *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kültür Yayınları, Yayın No: 89, Kayseri.
- GULJAMOL, M. (2023). "Semantics Of Patterns In Carvings In Traditional Applied Art And Their Symbolic And Expressive Features", *Journal Of Academic Research And Trends In Educational Sciences*, C 2, S 3, s 191-197.
- GOFUROV, J. (2021). X-XII Asrlarda Ustrushonaning Ixtisoslashgan Hunarmandchiligi Haqida, Ushbu Maqola IX-XII Asrlarda Fargona Va Ustrushonada Tog'-Kon Sanoatining Rivojlanish Tarixi Va O'zaro Munosabatlariga Bag'ishlangan, *Журнал Истории И Общества*.
- GOLDEN, P. B. (2011). *Central Asia in world history*. Oxford University Press.
- HADIYAXON, V. (2024). "Mis Kandakorlik San'ati" Ta'limda Raqamli Texnologiyalarni Tadbiiq Etishning Zamonaviy Tendensiyalari Va Rivojlanish Omillari, C 30, S 3, s 15-18.
- HERRMANN, G. (1968). "The Origins of Lapis Lazuli Trade", Oxford University Press, s 56-60.
- HIEBERT, F. T., & LAMBERG-KARLOVSKY, C. C. (1992). "Central Asia and the indo Iranian borderlands", *Iran*, C 30, S 1, s 1-15.
- HOSEİNZADEH SADATI, J. (2021). "Book Review: Archaeology of Central Asia", *Journal of Research on Archaeometry*, C 7, S 2, s 209-217.
- İPLİKÇİOĞLU, B. (2013). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- JACK, O. (1982). "Jewellery of the Ancient World", Rizzoli, s 45-55.
- KALAY, K and KIZILDERE, C. (2015). "Türk İşletmelerinin İnovasyon Performansını Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* C.5, S.13, s 36-63.
- KAMALOVA, Z. (2020). "Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Baktria", *Journal of Old Turkic Studies*, C4, S.1, s 45-50.
- KATZ, H. (2008). The ship from Uluburun and the ship from Tyre: An international trade network in the ancient Near East. *Zeitschrift des Deutschen PalästinaVereins* (1953-), Bd. 124, H. 2, s. 128-142.
- KILIÇ, Y. (2012). "Çivi Yazılı Belgelerde Subartular", III. Uluslararası Türk Şöleni Bildirileri, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, s.667-679.

- KILIÇ, Y. (2015). "Anadolu'nun İlk Kentleri." I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi: Bildiriler, s 125-120.
- KILIÇ, Y. (2011). Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği. 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, C. 8, Nevşehir Ü. Yayınları, s. 189- 199.
- KÖRPE, R. (2016). Develerin Batı Anadolu'ya ilk gelişleri ve antik çağ ordularında deve kullanımı. I. Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu Bildiriler, C. 1, s. 3-29.
- KÖROĞLU, K. (2006). Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- KUHRT, A (2009). Eski Çağ'da Yakınoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 I. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKBEZCİ, H. (2010). "M.Ö. 2. Binyıl'ın İlk Çeyreğinde (Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyo Ekonomik Yapısı", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya.
- KÜÇÜKBEZCİ, H. (2015). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar İle Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S 26, s 25-58.
- KUZUOĞLU, R. (2021). "Asurlu Tüccar Aşşur-Rē'ī ve Ailesi", Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi, vol. 7, no. 8, s 34-40.
- MEMİŞ, E. (2006). Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEMİŞ, E. (2007). Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya.
- MEMİŞ, E. (2007). Eskiçağda Mezopotamya, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEYERS, E. M. (1997). The Oxford Encyclopedia of Archaeology in The Near East, vol:1-5, Oxford University Press.
- MENDELSON, I. (1898). Slavery in the ancient Near East, New York, Oxford Univ. Press.
- MİCHEL, C.G.P. (1997). Tablettes Paleo-Assyriennes De Kültepe, De Boccard, Paris.
- MİRKOMİLOVİCH, M. B.-BOZAROVNA, A. N. (2024). "Forish Tumani Tarixini O'rganishda Audiovizual Materiallarning O'rni", Образование Наука И Инновационные Идеи В Мире, С 58,S 7, s 107-112.
- MUSTAFAEVA, N. T. (2018). The Historical Analytical Research Of Bracelets Which Were Found In The Archaeological Excavations Of The Late Bronze Age In The Territory Of Azerbaijan. Archaeological Heritage.
- MUHLY, J. D. (1993). "Early Bronze Age Tin and the Taurus", American Journal of Archaeology, C 97, S 2, s. 239-253.

- NARGİZA, Y. (2022). "Zamonaviy Medievistik Tadqiqotlarda Markaziy Osiyo Tarixi Masalalari", Ta'lim Va Rivojlanish Tahlili Onlayn Ilmiy Jurnal, C 2, S 23, s 259-262.
- NİSSEN, H.J. (2004). Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- NEZAFATİ, N-PERNİCKA, E.-MOMENZADEH, M. (2006). "Ancient Tin: Old Question And A New Answer." *Antiquity*, C 80, S 308, s 3-6.
- NEZAFATİ, N.-MOMENZADEH, M. (2017). "A Road Map For The Ancient Mining And Metallurgical Studies In Iran", *Journal Of Research On Archaeometry*, C 3, S 1, s 77-98.
- NORTO'RAYEVA, T. X.-DILOROM, T. (2023). "O'rta Osiyoning Bronza Davri Yodgorliklari", *Yangi O'zbekiston Taraqqiyotida Tadqiqotlarni O'rne Va Rivojlanish Omillari*, C 2, S 2, s 246-251.
- OPPENHEIM, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: portrait of a dead civilization*, University of Chicago Press, Chicago.
- OSAMA SHUKİR MUHAMMED, A. (2024). "Puabi's Lapis Lazuli & Agate Beads with a Calf Pendant, Ur", *World History Encyclopedia*, World History Encyclopedia, S 45, s 78-80.
- ÖZGÜÇ, T. (2004). "Kültepe-Kaniş: Asur Ticaret Kolonileri", *Arkeo Atlas Dergisi*, S 3, İstanbul, s. 11-12.
- PİTTMAN, H. (1984). *Art of the Bronze Age: Southeastern Iran, Western Central Asia, and the Indus Valley*, Metropolitan Museum of Art.
- PİTTMAN, H. (2003). "Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus", *Metropolitan Museum of Art*, S 58, s 70-85.
- POSTGATE, J. N. (1992). *Early Mesopotamia : society and economy at the dawn of history*, London ; New York : Routledge.
- SAGDULLAYEV, A. S. - KASTETSKIY, V. A. (2017). "Tarix", *Qadimgi Dunyo*, s 14-20.
- SALVİNİ, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Searight, S. (2013). *The Pursuit Of A Celestial Stone*. *Asian Affairs*, 44:3, s. 401- 417.
- SAVAŞ, Ö.S. (2002). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da Madencilik Ve Maden Kullanımı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- SELAND, E. H. (2011). *The Persian gulf or the Red sea? Two axes in ancient Indian Ocean trade, where to go and why*. *World Archaeology*, 43:3, s.398-409.
- SEVER, H. (1987). "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* C 31, S 1-2, s 422-500.

- SEVER, H. (1992). "Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kârum Kararı", *Belleten*, Cilt: LVI/217, s.667-675.
- SEVER, H. (1995). "Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M.Ö. 1970-1750) Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, C 3, S 7, s 1-5.
- SEVER, H. (2013). "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarların Anadolu'daki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S 23, s.11-25.
- SEVER, H. (1987). Asur tarihinin ana devreleri. A.Ü. DTCF Dergisi, (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı), s.421-428.
- STARR, C. G. (2000). Antik çağda deniz gücü. Çev: Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul.
- SHAYDULLAYEV, SH.B. (2024). Bronzaning Kashf Etilishi, Boysun Bahori Xalqaro Folklor Festivali Doirasidagi, Surxon Vohasining Insoniyat Sivilizatsiyasidagi O'Rni: Moddiy Va Nomoddiy Madaniyat Asoslari Mavzusida Xalqaro Ilmiy-Amaliy Anjuman Materiallari, s 33-34.
- STOL, M. (2000). "Private Life in Ancient Mesopotamia" , *Civilizations of the Ancient Near East*, vol.1, Peabody, MA : Hendrickson Publishers, s 485-502.
- SÜNBUİL, N. (2017)"Geçmişten Günümüze Göç", Osman Köse (Ed.), *Eski Mezopotamya Tarihinde Sami Göçleri*, içinde, Canik Belediyesi Kültür Yayınları No: 20, Samsun, s.63-71.
- SODI'QJONOVNA, I. I. (2024). "Buryakovning–Toshkent Tarixi Haqidagi Arxeologik Izlanishlari Va Tadqiqotlari", *Образование Наука И Инновационные Идеи В Мире*, C 37, S 3, s 43-46.
- SARVARBEK, M. (2023). "Xorazmda Zargarlik Va Kandakorlik San'ati Tarixi", *Involta Scientific Journal*, C 2, S 1, s 129-134.
- SPULER, B. (2003). *Persian historiography and geography: Bertold Spuler on major works produced in Iran, the Caucasus, Central Asia, India, and early Ottoman Turkey*. Pustaka Nasional Pte Ltd.
- TURAL, S. (2020). "İskitler Ve Madencilik Sanatındaki Yerleri", *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, S 4.1, s 69-90.
- TEZCAN, M. (2014). "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C 3, S 1, s 96-123.
- TOG'AYEV, J. E. (2023). "Bronza Davri Ijtimoiy-Iqtisodiy Munosabatlari Tarixiga Doir Mulohazalar (Janubiy O'zbekiston Misolida)", *Tarixiy Tadqiqotlar*, C 1, S 2, s 90-107.

- THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY (CAH), Vol. I, Part 2. (2008). Cambridge University Press.
- THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY (CAH), Vol. II, Part 2. (2008). Cambridge University Press.
- THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY (CAH), Vol. III, Part 2. (2008). Cambridge University Press
- UĞUR, E. (2017). “İslam öncesi Türklerde madencilik ve maden ürünlerinin ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)”, MS thesis.
- WILSON DON, E & REEDER DEE, A. M. (2005). Mammal species of the World: A taxonomic and geographic reference. Johns Hopkins University Press, USA.
- ZEDER, M. A. (2006). Archaeozoology in Southwest Asia: A status report based on the eighth meeting of the archaeozoology of Southwest Asia and Adjacent Areas working group 2006. *Paléorient*, Vol. 32, No. 1, s. 137-147.
- ZEDER, M. A. (2012). The domestication of animals. *Journal of Anthropological Research*, Vol. 68, No. 2, s. 161-190.
- VEENHOF, K. R. (2003). The Old Assyrian List of Year Eponyms Corrections, Additions and Its Chronological Implications, *Türk Tarih Kurumu Yayınları VI/64*, Ankara.
- УРАЛОВ, А. (2022). “O‘rta Osiyo Jez Asri Arxeometallurgiyasining O‘rganilish Tarixi”, *Общество И Инновации*, C 3, S 10, s 34-41.
- O‘G‘LI, Y. F. S. (2024). “Farg‘ona Vodiysi Arxeologiyasi O‘rganilishi Va Rivojlanishi” *Science And Innovation*, C 3, S 41, s 566-569.
- QIZI KELDİBEKOVA, Z. A. (2023). “Oqtepa Ma‘dan Maydonida Ma‘danlashuvni O‘rganish Tarixi”, *Educational Research In Universal Sciences*, C 2, S 17, s 196-201.
- XOLQOZIYEVNA, G. H.-FERANG‘IZA, X. (2023). “Shumer Svilizatsiyasining Sirlari”, *In Proceedings Of International Conference On Modern Science And Scientific Studies*, C 3, S 1, s 70-75.
- XOLOVA, S. (2024). “Bronze Age Craft And Its Significance”, *Modern Science And Research*, C 3, S 2, s 1011-1015.

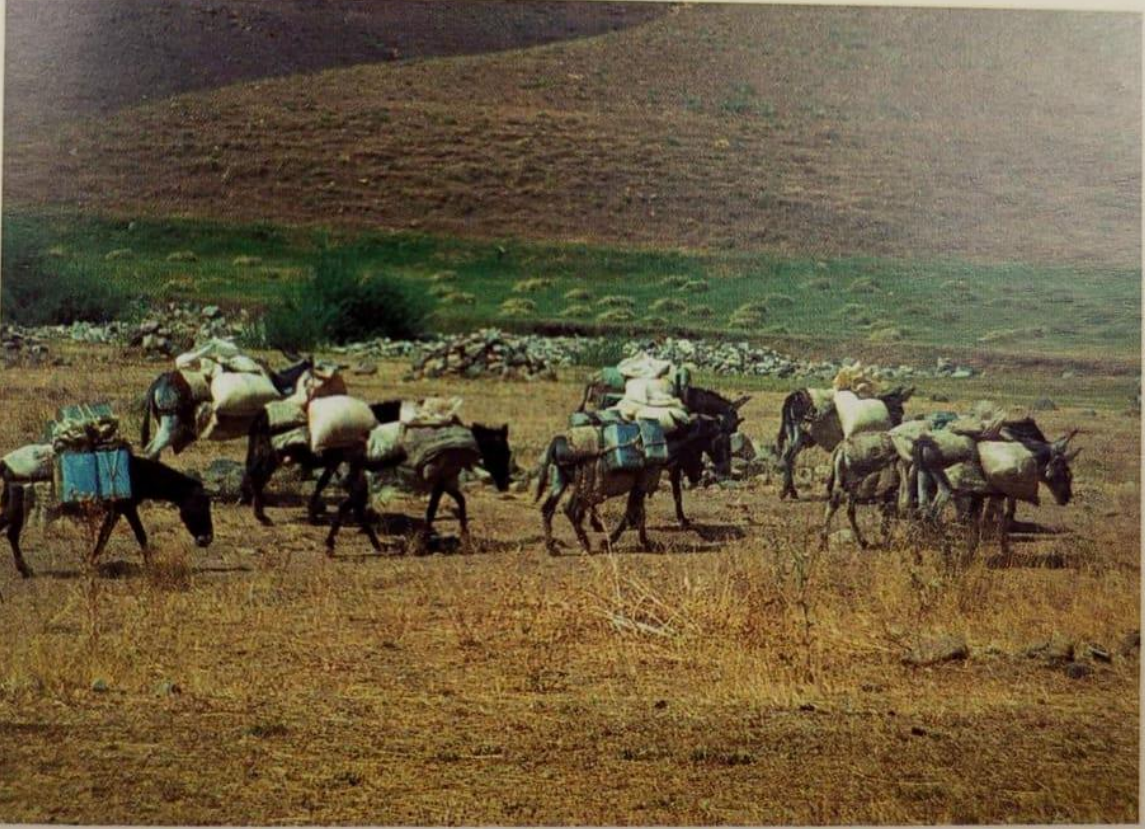
EKLER

Resim 1. Lal Taşı - <https://www.dunyadogaltas.com.tr/lal-tasi-faydalari>

Resim 2. Lapis Lazuli Taşı.

<https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fteonora.com%2Flapis-lazuli&psig=AOvVaw2iG1HG1mpaSQo7JEOOTUfY&ust=1736209611814000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CBQQjRxqFwoTCPit4oXr34oDFQAAAAdAAAAABAK>

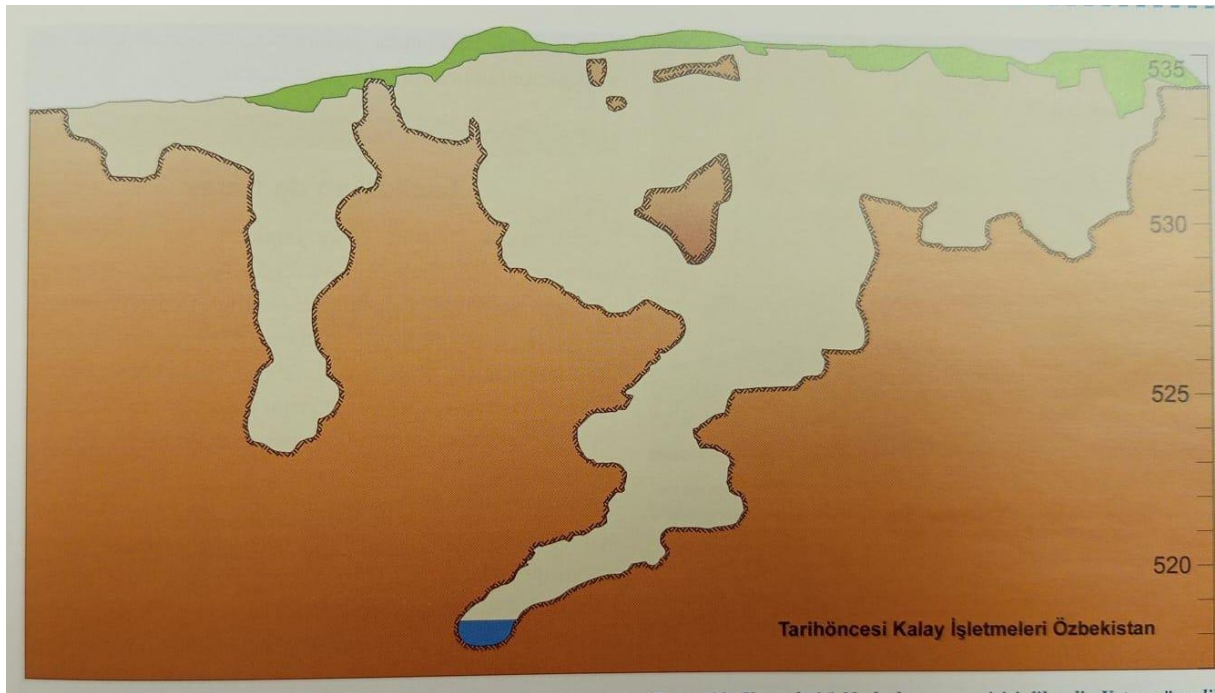

Resim 2: 1978 yılında İran-Zarşuran'da çekilen bu fotoğrafta bir tahıl ve petrol kervanı görülmektedir. M.Ö. 3. binde de kalay ticaretinin eşek kervanlarıyla yapıldığı düşünülebilir (G. Weisgerber, DBM).

Resim 3. J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

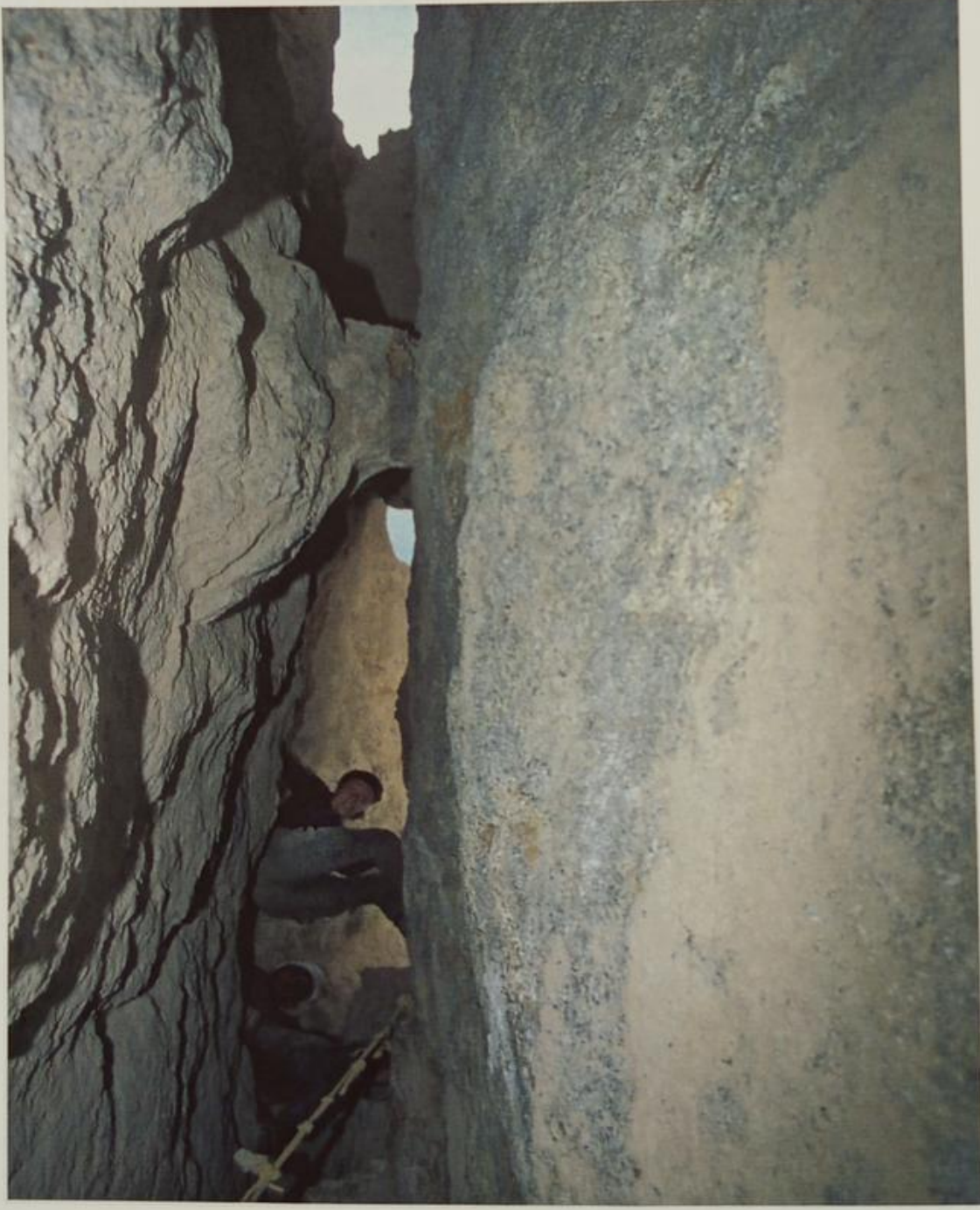

Resim 4. J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

Resim 5: J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

Resim 10: Karnab 6.1 No.lu kuyunun girişi dikeydir. Yatay güvenlik payesinde 5 cm kalınlığa ulaşan cevher ağzı seçilmektedir. Ateş yakılması nedeniyle kayaçta oluşun yuvarlak çukurlar da resimde görölmektedir (J. Cierny, DBM).

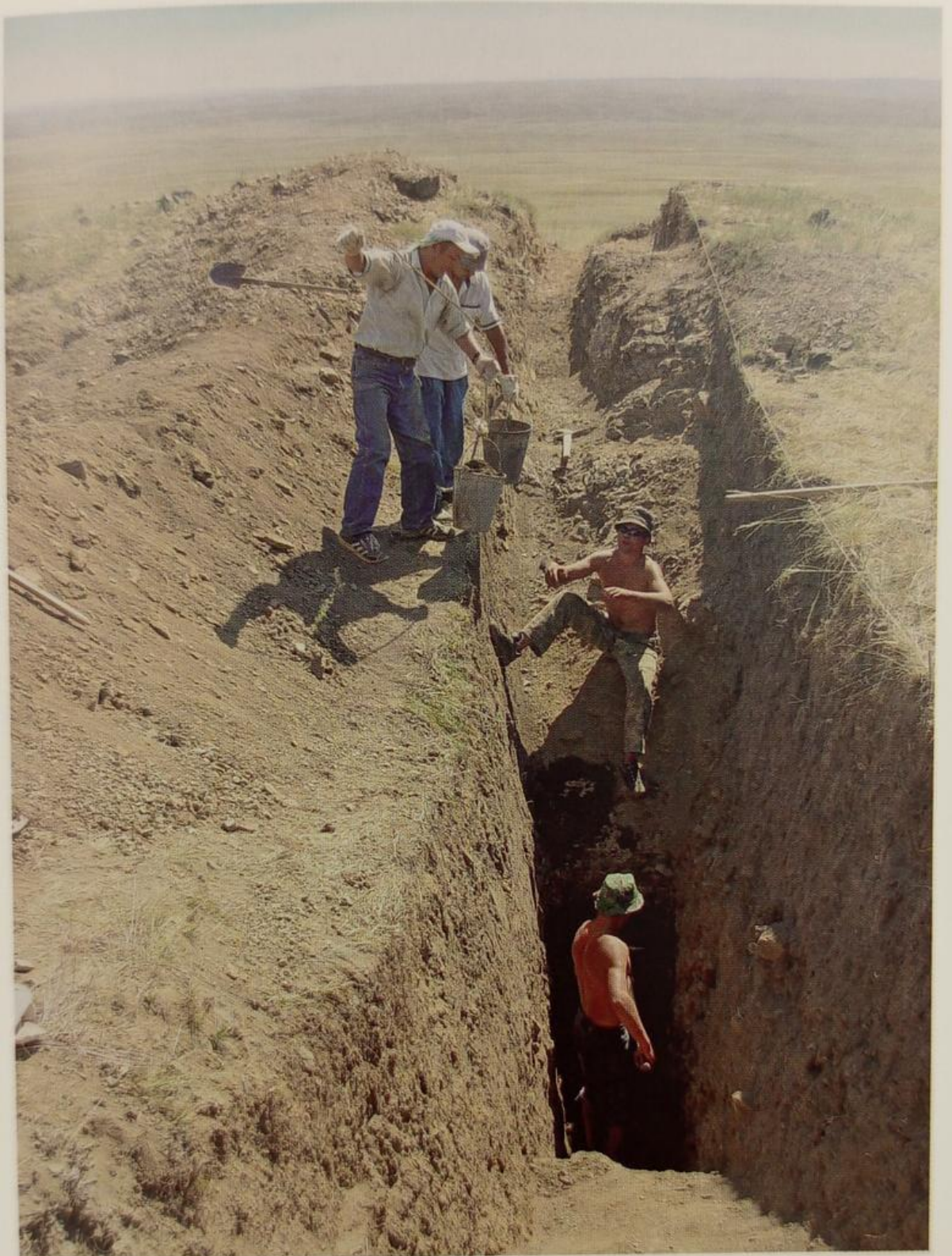

Resim 6. J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

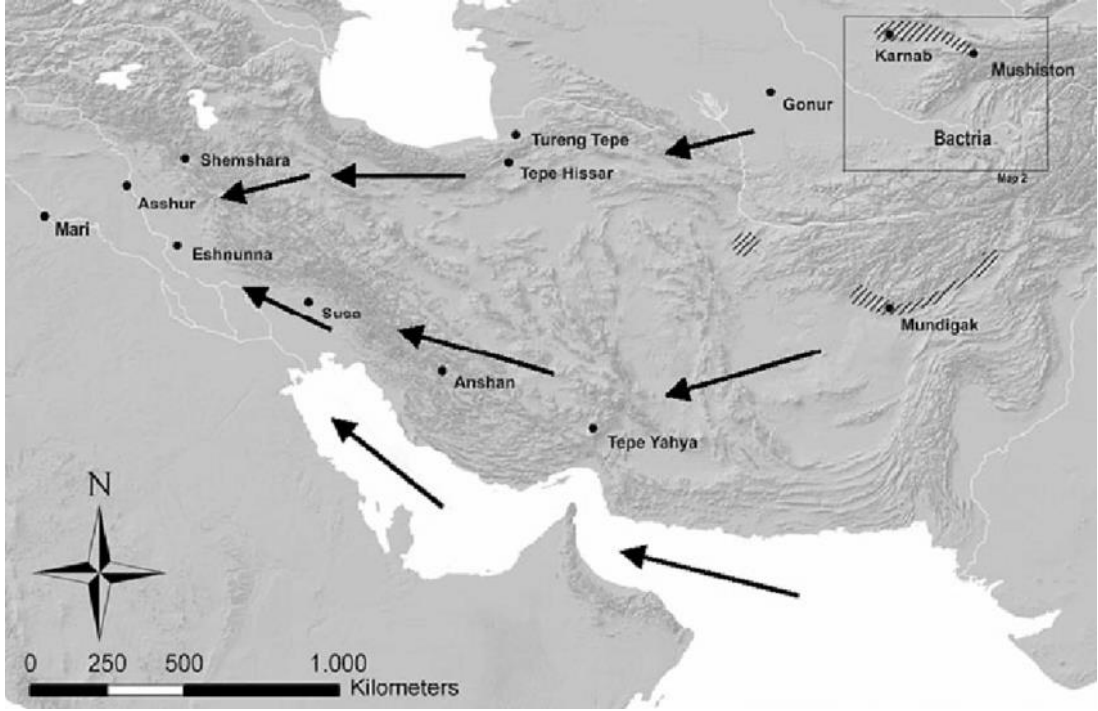
Resim 19: Oblast Vostocnyj Kazakistan Delbegetey Sıradağları'nda bulunan prehistorik Askaralı I kalay madeninde işletme çukurlarının yayıldığı alan (Th. Stöllner, DBM).

Resim 7: J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya'da Kalay", "Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

Resim 21: Doğu Kazak bozkırlarında kazı çalışmaları: 2004 yılının Ağustosunda Açma 1’de yapılan alışma (J. Cierny, DBM).

Resim 8: J. Cierny, "Stöllner, T.-Weisgerber, G, Orta Asya’da Kalay", " Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, 2006, s 433-453.

Resim 9. Eskiçağ tarihin kalay ticareti haritası

<https://www.researchgate.net/profile/Kai-Kaniuth-2/publication/240790708/figure/fig1/AS:477305681256449@1490809950993/Main-sites-discussed-in-the-text-Source-regions-of-tin-are-hatched-possible-trade.png>

Resim 9: Kalay Ticareti Haritası